Д-ръ ХР. МУТАФОВЪ

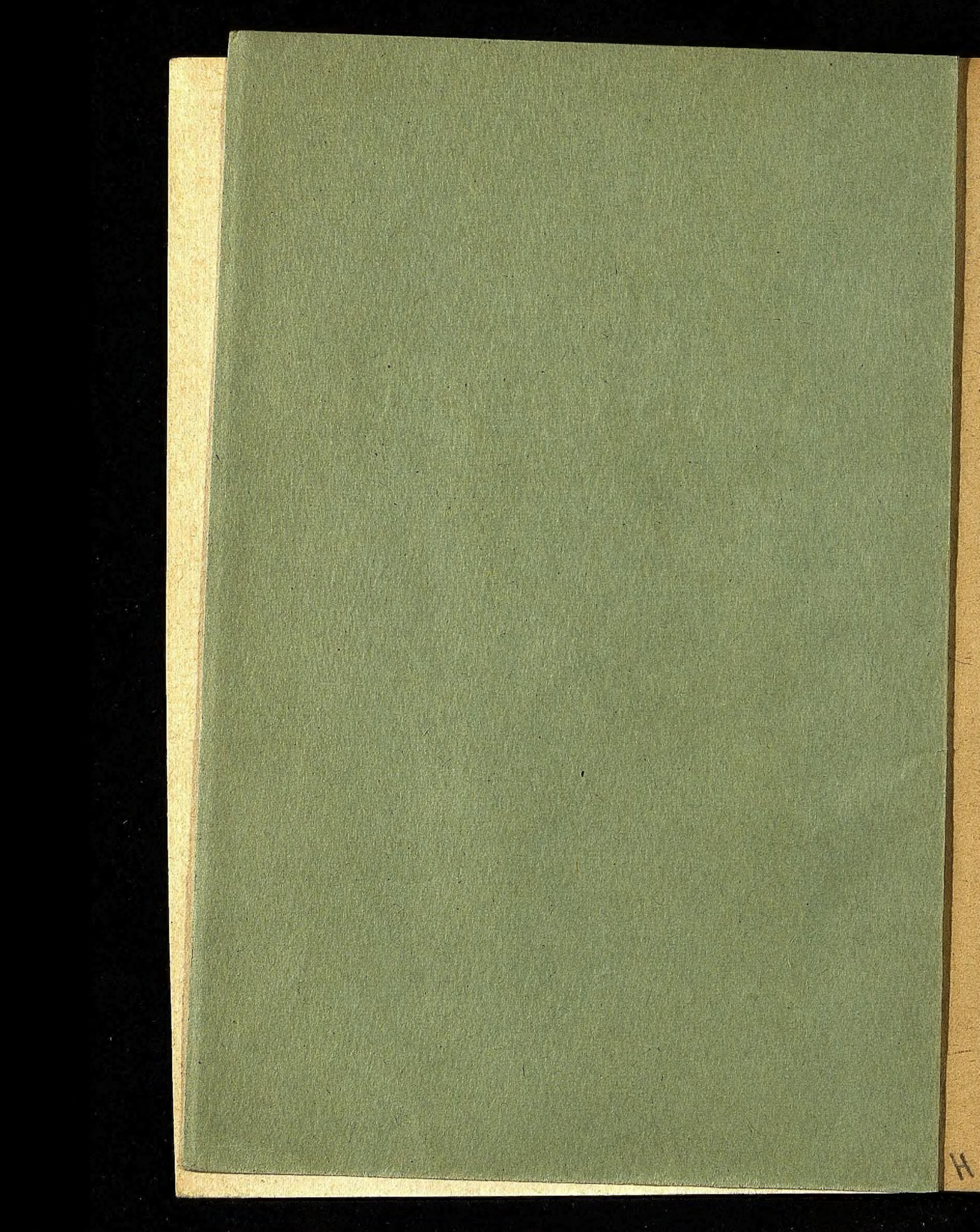
ПРѢЗЪ СЪРБИЯ

Въ походъ съ 9-та дивизия

ВТОРО ИЗДАНИЕ

СОФИЯ
Печатница „Радикалъ“
1917.

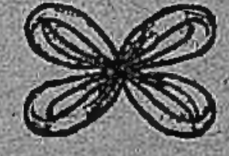

Д-ръ ХР. МУТАФОВЪ

ПРѢЗЪ СЪРБИЯ

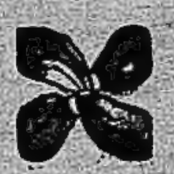
Въ походъ съ 9-та дивизия

ВТОРО ИЗДАНИЕ

СОФИЯ
Печатница „Радикалъ"
1917.

Войната за обединението на България ще остане паметна за историята, за насъ. Азъ се считамъ щастливъ, че можахъ да прѣживѣя нѣколко мѣсеца отъ тая война, въ непосрѣдственъ контактъ съ полковетѣ на 9-та дивизия, която пожъна лаври въ кръвопролитни боеве съ единъ упоритъ и силенъ противникъ. Мжкитѣ и теглата, радоститѣ и успѣхитѣ на войскитѣ отъ 9-та дивизия въ похода имъ прѣзъ Сърбия бѣха мои мжки, мои радости. Тѣхъ азъ прѣдавамъ въ настоящата книга, посветена на борцитѣ отъ дивизията.

Отзиви за книгата

ПРѢЗЪ СЪРБИЯ. Въ походъ съ 9-та дивизия. Отъ Д-ръ Хр. Мутафовъ.

„Благодаря сърдечно за книгата Ви „Прѣзъ Сърбия". Пълна е съ интересъ животрепещущъ. Прочетохъ я съ истинска наслада. Здравѣйте!"

И. Вазовъ.

„Съ удоволствие четохъ въ „Военни извѣстия" Вашитѣ впечатления отъ дѣйствията на една отъ най-отличнитѣ ни дивизии и съ нетърпение ще чакамъ врѣмето, когато ще мога да прочета това, което сега, по-закрѫглено, излагате въ книгата си".

Генералъ-лейтенантъ: Жековъ
Главнокомандующъ дѣйствующата армия.

„Книгата „Прѣзъ Сърбия" е отлично написана. Тя заслужава да бѫде прочетена отъ всѣки българинъ и то не единъ пѫть. Като прочетете книгата до края, съжелявате, че сте я свършили, и това Ви подтиква да я започнете пакъ отначало"...

Генералъ Найденовъ
Министъръ на Войната

„Съ най-голѣмо внимание и наслада прочетохъ отлично написаната Ви и съ рѣдка точность книга „Прѣзъ Сърбия". Прѣнесохъ се за мигъ къмъ епичнитѣ борби на 9-та дивизия. Книгата събуди въ менъ спомени на взаимно прѣкарани тежки, но пълни съ себеотрицание моменти".

Генералъ Нерѣзовъ
Бивши началникъ на 9-та дивизия.

„Съ единъ лекъ, намѣсти цвѣтистъ и художественъ езикъ, съ какъвто мнозина писатели не биха могли да се похвалятъ, г. М. ни води отъ кѫтъ на кѫтъ, отъ страдание къмъ страдание, но и отъ успѣхъ къмъ успѣхъ, съ майсторството на художникъ. Картинитѣ се редятъ една слѣдъ друга — винаги живи и свѣжи, като самата дѣйствителность . . . Войната изпъква съ всичкитѣ си особености, които я правятъ страшна, но и желана, щомъ тя е подета въ името на единъ идеалъ. А този идеалъ не се забравя нито за минута отъ автора . . . Книгата „Прѣзъ Сърбия" е единъ рѣдъкъ приносъ въ нашата литература".

„Всеобщъ Прѣгледъ", год. I, кн. 1.

„Книгата на г. М., освѣнъ дѣто дава прѣдстава за дѣйствията на 9-та дивизия, буди редъ чувства, които заслужаватъ да се държатъ винаги будни у нинешнитѣ и грядущи поколѣния, защото сж залогъ за развитието на силенъ български духъ. Между тѣзи чувства, удивлението отъ българската издържливость, себеотрицание и беззавѣтна храбрость ще окриля духа на подрастваща България... При прочитане на книгата, човѣкъ мислено сваля шапка и прави поклонъ прѣдъ жертвитѣ, усилията и издържливостьта на творцитѣ“ и пр.

Д. Ч. — „Военни Извѣстия“.

„Отъ първитѣ дни на мобилизацията, до прѣгазването на цѣла Сърбия, изпразването на Македония и отхвърлянето на останалитѣ сръбски войски дълбоко на западъ въ Албания, въ бѣгство къмъ брѣговетѣ на Адриатика, Мутафовъ ни рисува въ ясни краски, съ разкошенъ езикъ, истинно и искренно, прѣживѣванията на дивизията... Прѣзъ психическия ви погледъ се редятъ движущитѣ се войски къмъ пунктоветѣ на съсрѣдоточаването; срѣщитѣ съ неприятеля въ непристжпни дѣвствени гори, по планински скалисти и голи върхове; прохода св. Никола, прѣзъ който морни и съ сетни сили се движатъ коне, коля, хора. Майсторски М. рисува планинскитѣ и горски пейзажи, лунннитѣ нощи и дни на есеньта, природнитѣ стихии, които по нѣкога сж по-страшни за войскитѣ отъ гранатитѣ и куршумитѣ. Нишъ — Прокупле — Лебане — Голешката планина, въ която войскитѣ сж прѣживѣли нечувани страдания, — Прищина и историческото Косово-поле — цѣлиятъ този пжть на 50 дневни страдания, кръвопролития, радости и триумфи е описанъ отлично“...

Н. Сакаровъ — в. „Народъ“.

„Авторътъ съ голѣма вѣщина прѣдава мжкитѣ и дѣлата, радоститѣ и успѣхитѣ на войскитѣ отъ 9 дивизия. Художествено, въ сбита форма, г. М. е изложилъ своитѣ наблюдения по великитѣ подвизи на дивизията... Съдържанието на книгата е богато и буди живъ културенъ интересъ... Авторътъ владѣе перото на художникъ“ и пр.

Ст. К. — в. „Прѣнорецъ“.

„Войната даде своя отпечатъкъ въ всички отрасли на човѣшката култура и съ своята радость, и съ своята скърбь се всели въ душитѣ на всички ни... Описанието на г. М-въ е пълно съ сила и свѣжесть, бликащо отъ животъ и непристорени чувства... Тия качества издигатъ книгата на г. М. надъ всички други описания прѣзъ войната и я каратъ да говори по-близко и по-мило на сърдцето... Въ схващанията и прѣдава-

нието на отдѣлнитѣ моменти на войната, на всѣка крачка, човѣкътъ върви съ българина, войникътъ — съ държавника. Въ нашата литература презъ войната книгата на г. М. държи лично мѣсто по своето непосрѣдствено чувство, хубавъ и намѣсти високопоетиченъ стилъ".

Хар. М. Златановъ — в. „Народни Права".

„Кореспонденциитѣ на г. М. отъ бойното поле, живи и съдържателни, сж извѣстни . . . Като прочете човѣкъ книгата на г. д-ръ М., ще види войната по-ясно, ще научи за нея съвършенно нови нѣща. Езикътъ на автора е цвѣтистъ, книгата се чете съ увлечение".

„Камбана", бр. 2757, 1917 г.

„Книгата на г. М. съдържа непосрѣдствени отражения на човѣкъ съ тънки чувства, любяще сърдце и благородна душа. И за това се чете толкова увлекателно, оставя дълбоки слѣди, прѣражда и облагородява . . . Стр. 79—88 не могатъ да се четатъ безъ сълзи . . . Всичко видѣно кара талантливия авторъ да напише слѣдния бисеръ: „Боже, колко е великъ българинътъ въ страданията и търпението си, но и какъвъ могжщъ и съ каква неотразима сила е, когато се вдигне на брань срѣщу коваренъ врагъ и противникъ!" Ако нѣкога се изгради паметникъ въ Голяшката планина за увѣковѣчение подвизитѣ на българина, цитиранитѣ думи да се впишатъ съ златни думи на бѣла като снѣгъ мраморна плоча" и пр.

в. „Балканска Трибуна", бр. 2122—2125, 1917 г.

„Освѣнъ обикновенитѣ родове литература, прѣзъ войната се създаде литературата на военнитѣ описания. Писаха се много, но между тѣхъ лично мѣсто държи книгата на М., която има живъ, изразителенъ и намѣсти високопоетиченъ езикъ.

„Общъ Подемъ"

Год. I, кн. III, „Нашата литература прѣзъ 1916 г.".

I.

15 септември 1915 г.

Тревожнитѣ дни, прѣживѣни въ очакване на една развръзка, се свършиха, най-сетнѣ. Мобилизацията е обявена. На софийската гара навалица отъ пъстъръ свѣтъ шуми и се движи на всички страни. Всѣки бърза да замине за частьта си. Дѣца, майки, сестри изпращатъ свои близкни съ смѣсени чувства на въсторгъ и лека тжга на раздѣла. Въ ржцѣтѣ и по гърдитѣ на тия, които заминаватъ — цвѣтни букети, увити съ треперящи ржцѣ и често оросени отъ скрити сълзи... Тренътъ ни пониса съ трѣсъкъ и шумъ къмъ Искъра, изъ лжкатушнитѣ извивки на дефилето. Въ вагона е задушно. Прѣпълнени сж всички мѣста за сѣдане, коридори, платформи. Съ мжка се добирамъ до прозореца и съ облекчение свеждамъ погледъ къмъ мжтнитѣ води на Искъра, пълноводенъ отъ падналитѣ дъждове, буенъ и пѣнливъ. Като змия се виятъ мжтнитѣ води изъ дълбоко врѣзаното легло, надъ което влѣво се издигатъ голи, стръмни, каменисти хребети, редомъ съ сочно зелени рътлини, по които тукъ-тамѣ се бѣлѣятъ селски кжщурки, съ отдавна пожънати наоколо нивя. По високитѣ върхове, отдѣсно на пжтя, окото се любува на обрасли съ буйна зеленина пасбища и гори, край които бѣли стада въ ранно утро сж излѣзли на паша.—Тиха идилия, която съ нищо не напомня за готвящата се кървава епопея!

Тренътъ спира на малка селска станция. На перона—навалица отъ войници, невѣсти и моми, празднично облѣче-

ни, съ китки въ ржцѣ и усмивка на уста. Само смѣхъ и весела глъчь се носи отъ това множество, което чувствова, че става нѣщо величаво, тържествено въ тоя моментъ, за него, за всички, за цѣлъ народъ. Бойнитѣ знамена, едва вчера свити за по-честити дни, слѣдъ една нечувана епопея на борба съ вѣковни врагове, днесъ наново шумятъ и викатъ българския народъ на оржжие. Нима тъй скоро трѣбва да дойде отмъщението къмъ изневѣрилитѣ съюзници? Въ буйната радость, въ громкия смѣхъ, който се носи изъ шумната навалица, азъ долавямъ готовностьта за мъсть на поруганата слава. Чувството на жестока обида е запалило огънь въ душата на суровия планининецъ. Той не се спира на мждруване; ако вчера още е спорилъ за Австрия и Русия, за Франция и Германия, — днесъ той живѣе само съ чувството на разплата къмъ ония, които ограбиха, унизиха и обезславиха неговата родина. Горестьта на България не бѣ разбрана отъ никого; за туй днесъ българскиятъ народъ има право самъ да потърси въ нови борби възмездие за прѣживѣната скърбь...

Може да е вѣрно, че не винаги хладниятъ разсжддъкъ води народитѣ къмъ кървави борби и че нѣкакви мистични, афективни сили, не винаги ясни, турятъ въ движение народнитѣ маси; далечното и близко минало, обаче, намъ е завѣщало идеали, създало е формули, срѣщу които се не отива. Касае се за довършване на славно започнатото, но злѣ усакатено дѣло на национално обединение... Азъ изпитвамъ възвишенитѣ чувства на масата и съ еднакво стоплена душа и стегнато сърдце искамъ да погледна право въ лицето на прѣдстоящата борба, която или ще ни даде всичко мечтано, или — ще изсуши извора на скжпи идеали въ народния животъ...

Тренътъ лети, а шумътъ въ вагона става се по-голѣмъ. Буйни, страстни чувства владѣятъ надъ всички. Въ

нѣкое кжтче се чуватъ по-тихи спорове за политика, за симпатии и интереси къмъ воюващитѣ лагери въ великата война; но чувството на дългъ къмъ своята родина, която вика всички за отбрана и нови борби, взема върхъ надъ всичко и безспорно цари у всички. Азъ слушамъ буйни пѣсни, весели шеги, громки разговори и, самъ унесенъ въ тихи размишления, оставамъ да блуждае погледа ми по високитѣ планински върхове, надигнали се отъ двѣтѣ страни на пжтя. Вълнуватъ ме сподавени чувства на войникъ и политикъ. Жребиятъ, обаче, е хвърленъ и менѣ не остава, освѣнъ да прѣживѣя всичко, което ще окиче, дай Боже, съ слава бойнитѣ знамена на българския войникъ.

На нова гара тренътъ спира и сѐ сжщата гледка на вооржжения народъ. Офицери и войници се тълпятъ и раздѣлятъ, бързайки всѣки къмъ своето мѣстоназначение. Тукъ виждате позната физиономия на вчерашенъ миренъ и тихъ гражданинъ, а днесъ — въ тежко снаряжение страшенъ воинъ, съ строго изражение на лицето, възбуденъ и гордъ въ своето ново положение; тамъ ви се обажда старъ приятель въ офицерски мундиръ и сабя на кръста — вчерашенъ учитель, сждия, адвокатъ, търговецъ; утрѣ той ще ни води на бой срѣщу врага, къмъ нови подвизи, достойни за славата на бащи и дѣди. А войницитѣ — накачили се по всички праздни мѣста въвъ и надъ вагонитѣ, шумятъ, пѣятъ, разговарятъ въ най-голѣмо възбуждение. Отъ крайнитѣ вагони на трена се носятъ остритѣ звуци на кларнетъ и пистонъ, които извиватъ на хороводна пѣсень, вѣроятно, срѣдъ веселъ кржгъ отъ войници. На станцията едни слизатъ отъ трена, други се качватъ, окичени по гърди и шапки съ градински цвѣтя. Тренътъ изсвирва и наново се пониса по виещия се по двата брѣга на Искъра желѣзенъ пжть. Опълченцитѣ сж заели вече неговата охрана; тѣхнитѣ снажни, едри фигури се мѣркатъ край

желѣзнопѫтнитѣ мостове, дълбокомислени и съ прѣсериозно изражение на лицето. Когато отечеството те призове къмъ изпълнение на дългъ, ти само за дълга живѣешъ, о българино, макаръ и съ наболѣли кости и прошарени коси...

Седя и се чудя. Какъ утрѣшната кървава зора ще сипне слѣдъ тоя кипежъ отъ радость и възторгъ у тия, които сподавятъ у себе си съзнанието, че сѫ тръгнали да мратъ, да се биятъ и убиватъ? Отъ днесъ нататъкъ всѣки новъ день ни носи по-близо къмъ кървавата борба, а ние всички, сѣкашъ, се готвимъ не за нея, а—за нѣкакво тържество, за нѣкакво празденство, на което е повиканъ да вземе участие цѣлъ народъ. Инстинктивно народътъ чувствова, че слѣдъ прѣживѣната неправда, която се извърши за негова смѣтка, слѣдъ като той воюва за освобождение на своя братъ, днесъ ще получи негли възмездие за скръбьта, която бѣ свила гнѣздо въ неговата душа. Народитѣ живѣятъ съ вѣра, съ надежда за по-свѣтли дни. И тия дни като че бързо идатъ насрѣща ни — на насъ, които съ вѣкове сме живѣли съ една вѣра, съ едни надежди.

Слѣдъ нѣколко часа пѫть навлизаме въ долината на р. Витъ. Едно слѣдъ друго минаваме селата Телишъ, Дѫбникъ, горни и долни, Садовецъ и — ето, най-сетнѣ, могилката, дѣто храбриятъ Османъ паша се прѣдаде, слѣдъ упорита съпротива и отбрана на Плѣвенъ. Околнитѣ горски и голи хребети сѫ осѣяни съ коститѣ на борци, които беззавѣтно мрѣха за свободата на по-младия братъ. Днесъ е нашъ редъ. Така било отредено: съ собствената си кръвь да запазимъ скѫпитѣ завѣти, които недалечното минало ни завѣща...... Роякъ мисли попъплаха въ ума ми и нѣкакъвъ смутъ, сѣкашъ, завладѣ моята душа. Азъ твърдо вѣрвамъ въ правотата на нашата кауза, въ светостьта на прѣдстоящата борба; при все това, тръпки запълзѣха по менъ, отъ вълнение азъ се почти задушвахъ... Треньтъ

спрѣ на перона и слѣдъ малко азъ влѣзохъ въ града на нашитѣ „свети мѣста“.

Тукъ е дивизията, къмъ която съмъ зачисленъ. Въ щаба на дивизията ме срѣщатъ добрѣ и азъ съ облекчение се заготвихъ за прѣдстоящия пѫть. Полковетѣ тукъ ще се групиратъ; отъ тукъ дивизията ще се отправи къмъ мѣстото на своето съсрѣдоточаване. Въ града е задухъ. Есень е, а врѣмето е още топло. Хубави слънчеви дни и тихи звѣздни нощи помагатъ за лекото пригатвяне на частитѣ за пѫть. Въ казармитѣ кипи усилена подготовка; съ трѣскавична бързина всичко се набавя. Хиляденъ народъ отъ войници, едни екипирани, други още необлѣчени, сноватъ по всички улици и площади. Тукъ строена дружина е на провѣрка, тамъ насѣдали войници стѣгатъ опинци, колани, раници, за пѫть. Патрони въ сѫндъци на гръбъ се разнасятъ по пръснатитѣ роти и бързо се грабятъ отъ тия, които имъ знаятъ скѫпата цѣна — въ боя.

Вече три деня сме тукъ. Полковетѣ сѫ готови и чакатъ заповѣдь за тръгване. Колко много говорятъ на душата старцитѣ съ дълги пушки отъ етапния полкъ и тия отъ опълчението! Първитѣ ще вървятъ съ насъ, а на вторитѣ е паднала честьта да ни бранятъ отъ онѣзи, които прѣди двѣ години хайдушки нахлуха въ земята ни за плячка и стръвь.

Старцитѣ съ юношески сърдца!—ние помнимъ тѣхната вѣрна и беззавѣтна служба къмъ отечеството, тия стари воини, които никога не роптаятъ, умора не знаятъ и сѫ най-вѣренъ стражъ на поста, който имъ е повѣренъ.

Навънъ отъ града, въ стройни редици, сѫ наредени дивизионнитѣ транспорти. Съ хиляди коли, въ десетки ешалони, чакатъ тежкия товаръ на дивизията, слѣдъ която ще

вървятъ. Волътъ и коларьтъ въ балканската война побѣдиха. За тѣхъ химни се пѣха; на тѣхъ и днесъ надежди се възлагатъ.

Всичко е готово. Утрѣ слънцето ще заблѣсти по ножа на младъ и старъ воинъ, подигнали се на брань, за родъ и честь...

II

23 септември 1915 г.

Цѣлъ градъ и цѣла околия сѫ се стекли да изпратятъ братя, синове и бащи. На лагера—хиляденъ народъ отъ жени, дѣца, стари и млади, съ букети въ рѫцѣ, чакатъ да зърнатъ близъкъ свой и да кажатъ топли думи за добъръ пѫть. Невѣсти, съ скрити сълзи, стискатъ рѫцѣ на милъ съпругъ; майка една прѣгръща левентъ юнакъ и съ твърди думи пожелава бойна слава и честито завръщане у дома. Мила дѣвойка, съ цъвнала усмивка на уста и божурени ланити, кичи гърдитѣ на младъ офицеръ, а той й се любува съ милъ погледъ и искрещи очи:—за пръвъ пѫть, може би, при тая раздѣла, тѣ запечатватъ съ цѣлувка своята обичь и любовь...

Музикитѣ гърмятъ тържественъ походенъ маршъ. Молебенътъ е свършенъ и генералътъ поздравява дружинитѣ съ щастливъ и славенъ походъ срѣщу врага. Единъ слѣдъ другъ полковетѣ отминаватъ. Привечерь въ града е тихо, сѣкашъ нищо не е било прѣзъ послѣднитѣ дни тукъ.

Тиха, ясна, звѣздна нощь. Надъ утихналия градъ се издига паркътъ на витязитѣ отъ освободителната война. Възползованъ отъ любезната покана на обитателя на „Парнасъ“ *), изкачвамъ се на тоя хълмъ, въ безмълвието на който, срѣдъ бродящитѣ сѣнки на падналитѣ герои, да почувствовамъ подема на единъ народъ... Въ моята паметь оживѣха скѫпи спомени отъ далечното минало,

*) Тъй нарича г. Занмовъ хълма на Скобелевия паркъ въ Плѣвенъ.

когато съ кървави борби се изкупуваше народната свобода. А недавна бѣ, когато цѣлъ народъ се дигна на борба за осѫществяване на свети отечествени идеали и завѣти. Ние не разрѣшихме наведнажъ поставенитѣ задачи. Но ние се приближихме къмъ тѣхъ и ето — утрѣ ще се срѣщнемъ наново съ тия, които отъ зависъ и злоба осуетиха нашитѣ стремежи. Дано довършимъ тоя пѫть започнатото дѣло и положимъ здрави основи за велико бѫдеще на нацията... — И дълго прѣзъ нощьта, въ приятна приятелска бесѣда, ние гадахме бѫдещето на своята родина. Пъленъ мѣсецъ съ мека сребърна свѣтлина е залѣлъ цѣлата околность — далечъ прѣзъ Балкана, на югъ, и до Дунава, къмъ сѣверъ. Хубавъ слънчевъ день ще бѫде утрѣ. Багряна, румена заря ще прѣдизвѣсти свѣтлия праздникъ и царствено слънце ще огрѣе земята на България.

Въ тая свѣтла, слънчева сутринь камбанитѣ праздично звънятъ и канятъ гражданитѣ на тиха молитва за бойни успѣхи на дивизионнитѣ войски. Слѣдъ войскитѣ, утрѣ заминава щабътъ на дивизията. Църквата е пълна съ народъ. На колѣнѣ се помолихме Богу за успѣхъ и побѣди надъ врага. Моятъ приятель г. З. ми стиска рѫката и съ развълнуванъ гласъ ми шепне на ухото: бурята наближава! Прѣди нѣколко дни се сдрачи; слѣдъ недѣля-двѣ ще настѫпи дълбока, тъмна нощь; но по-късно ще синне зората и ние ще видимъ нови хоризонти на велика България!... — Дай Боже! Тия топли думи пророчески звучатъ въ устата на единъ каленъ и старъ ветеранъ отъ недалечната епопея. Българскиятъ Богъ е още живъ. Той ще благослови храбритѣ защитници на родната честь, на роднитѣ огнища.

Нощьта прѣваля. Зора още не сипнала, а ние сме вече въ походенъ маршъ. Чудно хубаво врѣме! ясно,

топло, звѣздно утро, сѣкашъ въ юнски день. Въ сипкава зора минаваме моста надъ Вита. Червениятъ, кървавъ прѣпорецъ на щаба на дивизията се носи напрѣдъ и вѣщаебѫдни и кървави срѣщи съ коваренъ врагъ... Съмва се. Погледнато отъ прѣднитѣ редове на колоната, шествието е величаво, внушително. Мълчеливи, но съ буря въ душата, ние отминаваме могилката задъ Вита. Дълбоко трагичното се смѣнява бързо съ усѣщания приятни; възторженостьта надвива и ти изпитвашъ гордата радость на подигналия се за бързъ ударъ надъ врага народъ. Радостьта не винаги бива тиха. Тя е по-приятна, когато иди изъ тъмнитѣ глъбини на човѣшката душа, слѣдъ прѣживѣни бури и тѫги, или когато усѣщаме да идатъ други бури, които, слѣдъ гърма на свѣткавицитѣ, ще оставятъ ведро, безоблачно небе, съ майска утринна прѣснота и лекота за дишане, за животъ. Азъ изпитвамъ тая радость, която не намалява даже при съзнанието, че сме на пѫть за кървавъ бой, за кървава мъсть. . .

По пѫтя застигаме нѣкои войскови части, останали на почивка. Цѣли полета почернели отъ морни войници, отъ кола и коне. Въ първото село на нашия пѫть е праздничио настроение. Школскитѣ дѣца излѣзли на срѣща и съ звънливо ура изпращатъ отминаващитѣ колони. Селата се редятъ едно слѣдъ друго—пусти отъ мѫже, но съ радушна привѣтливость на останалитѣ старци и жени.

Въ голѣмо, пръснато село, спираме на бивакъ. На бързо разпъваме нашата палатка въ черковния дворъ, обрасълъ съ буйна трѣва. Дѣдо попъ, съ дълга бѣла брада на библейски патриархъ, не закъснѣ да ни посѣти. Възторжено той говори за минали епични борби и съ радостни жупнежи, сѣкашъ, прѣдчувствова славни бѫдни дни.

Добъръ пѫть сме взели отъ Плѣвенъ до тукъ. Же-

гата е голѣма въ надвечерието на есеннитѣ дни. Войницитѣ сж съ тежъкъ товаръ на гърба, който, чини ми се, би могълъ да бжде облекченъ при другъ редъ на дивизионния транспортъ. Примѣри за това ни даватъ походнитѣ движения на войскитѣ отъ западния боенъ фронтъ.

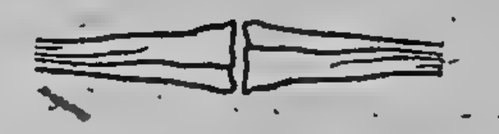
Привечерь тъмни облаци застилатъ ясното до тукъ небе. Буря се задава. Дъждъ ще окжпи прашната земя и ще освѣжи натежелия въздухъ. Смръква се. Свѣткавиченъ грѫмъ и трѣсъкъ се изви надъ селото, буря бѣсио залудува и дъждъ изъ вѣдро се излѣ надъ насъ. Тая първа нощь въ село бѣ добъръ прѣдвѣстникъ на буритѣ, които идатъ... Дебютътъ е чудесенъ...

На утриньта гжста студена мъгла е паднала надъ цѣлия край. Първо есенно утро. Ала врѣмето скоро се изясни и наново зноенъ день изсуши мокрия пжть. Колоната бавно се движи по слабото нанагорище на водораздѣла между Вита и Искъра. Балканътъ се синѣе въ далечния хоризонтъ и гали окото съ плѣнителна чаровность. Чини ми се, безъ Балкани не бихме живѣли. Обширнитѣ полета не сж за насъ; на тѣхъ не сме навикнали въ живота... Наваляме се къмъ Искъра и минаваме прѣзъ голѣмия желѣзенъ мостъ надъ рѣката. Слѣдъ малка почивка въ Чомаковци, ние сме наново на пжть, до късна вечерь. Навлизаме въ дивно красиви алпийски мѣста, които Богъ е наспорилъ въ нашата рай-земя. Въ гънкитѣ на лѣсисти хълмове, по брѣга на виеща се като сърпъ планинска рѣка, е голѣмото и красиво село Габаре, съ будно население и солидни постройки. Млади момци, скорошни войници, лудѣятъ при вида на войсковитѣ редици и бойнитѣ знамена. Патриотизмътъ на габарци трогва до сълзи. Тѣ сж изпратили вече своитѣ бащи и синове къмъ врага, но въ душата имъ е топло, топло отъ смѣсенитѣ чувства на радость и тжга...

Надъ селото, въ дълги редици, на обширенъ станъ, е 9-та артилерийска бригада. Пѣхотнитѣ полкове, отминали напрѣдъ, пъплатъ непрѣстано къмъ западъ, въ безкрайни редове. Утрѣ ще ги догонимъ и съ тѣхъ и срѣдъ тѣхъ ше продължимъ пжтя прѣзъ китни села, посрѣщнати сърдечно отъ жени и дѣца. Трѣбва да минете прѣзъ села и градове, да видите събранитѣ въ полкове и бригади синове на народа, за да почувствовате силата на една воля, която обединява, настройва и води нацията къмъ подвизи и рѣдки въ историята устреми. Цѣлъ народъ е на кракъ. Цѣлъ народъ днесъ е прѣвърнатъ въ една воля, една мисъль, едно желание. Цѣлъ народъ е изтръпналъ и чака една заповѣдь—да осжществи мечтитѣ на цѣли поколѣния, които скжпата кръвь на хиляди жертви отъ 1912 г. не бѣ достатъчна да изкупи. И когато видите цѣлъ народъ скочилъ на крака, раздвиженъ, вълнуващъ се като бурно море, вие разбирате всичката мжка, цѣлата трагедия, която терзае неговата душа, ето вече трета година оттогава. Когато той се видѣ унизенъ, оскърбенъ, ограбенъ— той, който съ върховни усилия извърши подвизи, за каквито се бѣ готвилъ десетилѣтия подредъ, вѣрвайки, че е завършилъ блѣскаво единъ циклъ отъ своята история; когато врагове отвредъ поискаха да го разпнатъ на кръстъ и успѣха да го развѣнчаятъ отъ бойната му слава и гордость,—оттогава цѣлъ народъ потопи душата си въ трауръ и горчила, за да дочака нови, по-честити дни на възторгъ и благородно творчество. Съ душа отзивчива, той наново днесъ е подъ бойни знамена, подъ прѣпореца на народнитѣ възждедения. На кждѣ? Съ кого?—Тия питания, които измжчватъ войника прѣзъ първитѣ дни на неговото повикване подъ знамената, днесъ вече замиратъ. Той става съсрѣдоточенъ, сериозенъ, готовъ да брани и защищава отечественитѣ интереси.

Въ селата само старци и жени сж останали, за да срѣшатъ и изпращатъ подигналия се на брань въоржженъ народъ,

съ мили, задушевни напжтствени слова и съ китни букети отъ хубави български градински цвѣтя. Мило е да гледате събрани жени и невръстни щерки на нашия селякъ, съ непритворность въ душата и трепетна усмивка, да напжтствуватъ нашитѣ храбреци съ щастливи пожелания за успѣхъ и побѣди. Вече нѣколко дена какъ полковетѣ отъ дивизията сж прѣдметъ на такива сърдечни, трогателни срѣщи. Минаваме прѣзъ селата Тлъчени, на р. Скжта, Буковецъ, Джурилово, Борованъ. Прѣдъ селата—арки отъ естествени цвѣтя. Стари баби раздаватъ на всѣки войникъ стръкъ босилекъ, развълнувани до сълзи. Дѣвойки и момци отрупватъ съ градински цвѣтя и букети офицери и войници, конетѣ окичватъ съ гирлянди, а орждията — съ вѣнци. Войницитѣ се любуватъ на милата срѣща и, трогнати до сълзи, усѣщатъ въ душата си да расте и се надига нѣщо величаво, достойно за блѣсъка на тѣхната родина. По улицитѣ на Буковецъ сж поставени плакарди съ сърдечния поздравъ на народа: „Здравейте, скжпи юнаци!“ А въ училището на Габаре, прѣзъ прѣдния день, на други табели, четохме догмитѣ на новото възпитание на младежьта: „Да се жертвувашъ за отечеството е най-голѣма доблесть и сладка мечта“. Съ бъкрачи и стомни съ вода майкитѣ разхлаждатъ засъхналитѣ уста на морни войници, а мене задавя нѣщо въ гърлото отъ тая сърдечна срѣща и сътрудничество на прѣстарели баби и невръстни дѣца. Едно 10-12 годишно дѣвойче ми поднася росна китка, мило ми се усмихва и пожелава добъръ пжть. Желалъ бихъ щерка ми да върне другиму тоя милъ поздравъ и на другъ войникъ да развълнува душата съ китка цвѣте и усмивка на уста. . .

III

30 септември 1915 г.

Дивизията трѣбва да измине пѣшкомъ цѣлия пжть до зоната на своето съсрѣдоточаване. Трѣбва да се бърза и пжтува безспирно. Никаква дневна почивка до самата граница. Полковетѣ, единъ слѣдъ другъ, пъплатъ и прѣминаватъ полета и рътлини — се́ по-близо и по-близо до срѣщата съ неприятеля. Обширно плоско възвишение, съ буйна трѣва и паша, е прѣдъ с. Борованъ. Щабътъ на дивизията, на чело съ дивизионния генералъ, въ тръсъ, на коне, достига селото и отсѣда за почивка. Капналъ съмъ отъ умора, слѣдъ мжчителна за менъ езда. Но навикътъ става втора природа на човѣка. Вече нѣколко дена сме на коне и азъ навикнахъ на ездата, непрѣкжсната, всѣки день. Единъ-два часа сж достатъчни за отмора, и азъ скоро зашътахъ изъ село. Лъхътъ на войната тукъ повече се осѣща. На гледъ всички сж спокойни, но прѣдстоящата буря е внесла въ душитѣ първия смутъ. Маса войска е минала тукъ и цѣлото село е оживѣно, нервно.

Врѣмето, часоветѣ лѣтятъ бързо. И когато почиваме, ние искаме да научимъ, какво ни носи утрѣшниятъ день. Сърдцето бие съ неравенъ пулсъ, вълнува се и иска да изпита по-скоро началото на края. Да не стоимъ! Нека вървимъ! Все́ по-нататъкъ и по-близо до врага!

Въ ранно утро сме на кракъ. Влажно и студено е на двора. Край мъждеещъ огънь е приготвенъ чай и ние на крака, набързо, закусваме и прибираме въ кобуритѣ на коня

студено месо за днешния обѣдъ. И пакъ на пжть! Полковетѣ сж отминали напрѣдъ и пъплатъ въ дълги безкрайни върволици по шосето. Наваляме се по склона на слабо възвишение. Долу, въ тѣсна и необширна котловина, хиляденъ мравунякъ отъ хора, които се движатъ въ една насока, гжсто единъ до други. Тѣхнитѣ шапки се сливатъ ведно и образуватъ неравна плоскость, която се вълнува, колебае и окото долавя подъ тая подвижна повърхнина нѣкаква движуща се маса, която съ хиляди крака се мѣсти и пъпли нагорѣ по прѣдния скатъ на друго възвишение, което започва наблизо при свършека на котловината. Въ отсрѣщното нанагорище гледката на възлизащитѣ дружини е още по-внушителна, импозантна. Редицитѣ тукъ не сж гжсти, както въ низината; полунаведени, съ неравна крачка, сивитѣ шинели се мърдатъ, движатъ, ту по-бързо, ту по-бавно; ту се струпатъ и сдиплятъ въ една гжста маса, ту се разтънятъ, разрѣдятъ и нѣкждѣ потокътъ отъ хора се прѣкжсне, за да се наново събере и скоро слѣе съ достигащитѣ отзадъ нови редици. Сѣкашъ нѣкакво пълзяще чудовище се проснало по дългия пжть и свива и разпуща своитѣ пръшлени, отминавайки се по-нататъкъ и по-надалечъ, къмъ своята жертва, за да я сграбчи и сдави съ грозната сила на своитѣ мишци. А блестящитѣ на слънцето ножове говорятъ: *това е въоржженията народъ,* който се е дигналъ отъ родната земя, напусналъ домашни огнища, жени и дѣца, майки и бащи, за да застане срѣщу лютия врагъ на своята държава!

Страшно е да видите цѣлъ народъ, вдигнатъ на кракъ! Нашата разпра съ Сърбия не е отъ вчера. Тя е отровила душата на цѣлъ народъ. И когато днесъ къмъ Сърбия се стича цѣло воинство за кървавъ бой, устремътъ е лудешки, фуриозенъ. Съзнанието за правотата на нашитѣ искания и въжделения, тъй лекомислено отхвърлени прѣди малко отъ Сър-

бия, повдига духа и горещи сърдцата. Сърбия плуваше въ самозабрава, въ лудешки илюзии, въ заблуда, когато поиска българска Македония за себе си и—хегемония на Балканитѣ. А тая човѣшка заблуда е по-страшна отъ зѫба на тигъра, отъ дивия ревъ на лъва*). Тая заблуда извика братоубийствената война на 1913 год., която потопи въ кръвь и сълзи българския народъ. Днесъ тоя народъ се подига за отплата. Ограбената му родна земя той иска да повърне въ границитѣ на обединеното племе.

Настигаме дългата колона по равния пѫть надъ малко красиво село, пръснато низко, подъ краката ни, въ хубава долинка. Ходътъ е бавенъ, съ чести почивки. Прѣдъ всѣка рота весели групички се трупатъ край нѣкой свирачъ, който извива кършна сватбарска мелодия, на пукъ на страховитата война, на която всички отиватъ. Смѣхъ и провиквания лудешки, на млади и стари. Настроението е еднакво, общо за всички. Така пѫтьтъ е по-лекъ и по-неусѣтно се приближаваме къмъ своето мѣстоназначение. На обширното пасбище прѣдъ селото не се вижда никакъвъ добитъкъ. Реквизиранъ или скѫтанъ изъ високитѣ балкански мѣста, безъ него полето е сглъхнало, онѣмѣло, безъ стада и пастири. Други крака газятъ днесъ сочната трѣва на обширнитѣ, почти безбрѣжни, селски мери. Минаваме прѣзъ рѣдка, млада, красива дѫбова гора и бързо се наваляме къмъ село. Осенъ. На малка стръмна рътлинка буйна чешма хвърля ледени струи вода изъ нѣколко гърла, а по-низко лѫкатушно тече, прѣзъ едри синкави камане, малко бистро поточе отъ чушменската вода. Сочна зелена трѣва като пъстъръ килимъ постила малката полянка надъ чешмата, дѣто отсѣдаме за

---

*) Шилеръ, Das Lied der Glocke.

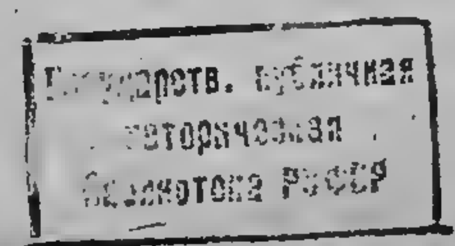
почивка и обѣдъ. Въ мигъ стотини войници накацватъ поската на чешмата и, морни отъ пѫтя, плискатъ съ шепи студена вода загорѣли лица, пиятъ до насита отъ балканската вода. Какъ сладко се обѣдва на пѫть, при студена вода, на зелена морава! Ако нашиятъ пѫть до границата би билъ се така приятенъ, ние не бихме сѣтили, че отиваме на война. Но врѣмето почва да се мръщи и ние трѣбва да очакваме скоро свършека на хубавитѣ есенни дни. Ситенъ, топълъ дъждецъ заръси, и ние потегляме наново на пѫть. Привечерь сме въ Криводолъ, голѣмо село на желѣзнопѫтната линия Враца—Видинъ. Три полка гой ка е събрана тукъ. Селото гъмжи отъ войници, пръснати изъ селскитѣ площади, улици и вънъ отъ село, на бивакъ. Тукъ узнаваме за скѫсване на дипломатическитѣ отношения между България и Франция, Англия и Русия. Прѣдставителитѣ на тия велики сили напуснали София и си отишли. Бурята наближава. Говорътъ е неспокоенъ, нервенъ. Мирише вече на барутъ. Толкова по-добрѣ. Войницитѣ изъ село на групи громко и уживено разговарятъ. Тамъ наблизо, въ голѣмъ селски дворъ, пищи гайда и кларнетъ, срѣдъ вито буйно войнишко хоро. Хорото води левентъ офицеръ отъ щаба на дивизията, който скача и тропа подъ звуковетѣ на кларнета, при радостни войнишки възгласи. Утрѣ тѣ — войници и офицери — ще играятъ друго хоро. Нека още днесъ се заловятъ здраво рѫка за рѫка,—така утрѣ ще бѫде по-лека общата борба.

Въ селскитѣ кѫщи се долавя нѣжна тѫга на майки и невѣсти за скоро отминали, изпратени своящи. Слѣдъ малка раздумка, обаче, челата се проясватъ, очитѣ загорѣватъ и българката, увлечена отъ общия кипежъ, съ твърдо сърдце и душа се мири съ станалото и онова, което прѣдстои.

Въ тѣсна кръчма, настрана отъ опушения тезгяфъ, е сложена трапеза за щаба на дивизията. Оживлението е общо. Говори се за нашия въоржженъ неутралитетъ, който неусѣтно се прѣвръща въ воененъ походъ срѣщу опрѣдѣленъ врагъ. Разговоритѣ сж леки, закачливи. Но въ душитѣ на всички тревожното взема връхъ и по лицата, макаръ и весело гримирани, се чете съзнание за близостьта на фаталния ударъ. Ще потърсимъ нови приятели, които събитията и врѣмената ще направятъ наши съюзници, и тъй съ общи сили ще ударимъ на врага.—Психологията на офицера и войника е една, когато той е подъ бойни знамена. За правотата на акцията, на дѣлото ще цѣнятъ и сждятъ бждещитѣ поколения, цѣлата история...

Нощуването въ Криводолъ е неособено приятно. Дъждътъ е разкалялъ пжтища и дворове. Войнишкитѣ биваци сж край селото, на чисти, макаръ и влажни, полянки. Нѣкои полкове отъ дивизията, обаче, сж безъ палатки. Край буйни огньове насѣдали, войницитѣ се грѣятъ, сушатъ и готвятъ да спятъ подъ покрива на надвисналото съ черни облаци небе. Ние непрѣстанно се готвихме за неизбѣжна война, особено слѣдъ разгрома на 1913 г.; при все това, войницитѣ сж безъ платнища. Трѣбва да има единъ виновенъ за това. Никой не го е потърсилъ.

Късно прѣзъ нощьта се прибирамъ подъ студената палатка, опъната въ единъ селски дворъ. Сънътъ бѣга отъ очитѣ ми. Какво ни носи утрѣшниятъ день? Тоя въпросъ царп всевластно въ душата, въ съвѣстьта ми. Легналъ на студеното легло, дълго се обръщамъ насамъ-натамъ съ полузатворени очи и роякъ мисли въ ума. Азъ търся примирение на това, което можеше да бжде, съ онова, което ще стане. Горещата вѣра въ правотата на нашето дѣло ще подкрѣпи якитѣ мишци на народа. Ще се боримъ, за да изкупимъ по-хубави, по-щастливи дни. За злото въ тоя

часъ нека не мислимъ...—Изморенъ съмъ отъ дългото бдѣние. Съньтъ, най-сетнѣ, ме уборва и азъ неусѣтно заспивамъ дълбокъ сънь.

Въ тъмни зори, разбуденъ отъ висока глъчь, бързо излизамъ навънъ, въ дрезгавината на настжпващия день. Въ низка, малка стаичка намирамъ ротния командиръ, п-къ Т-ки. Ротата му е строена въ съсѣдния дворъ, готова за пжть. Хазайката на моя приятель ни поднася сладко и кафе за добъръ пжть. Тя е интелигентна жена, говори твърдо и горещо за миналата война. Сега е изпратила пакъ единствения си синъ на бой; но тя не издава своята скърбь при съзнаване на общия дългъ къмъ отечеството. Изпратила съ радость своя синъ, тя скрила майчинитѣ сълзи отъ неговитѣ очи. Той трѣбва спокоенъ и бодъръ да иде, кждѣто дългътъ го зове. По-късно тя скришомъ дала воля на майчинитѣ чувства; и днесъ тя пакъ ни говори майчински патриотични напжтствия и горещи пожелания. Българска майко, ти винаги намирашъ куражъ да понесешъ скърби и тжги и достатъчно морални сили—да ободришъ и насърдчишъ твоитѣ синове-борци! Хвала на твоята майчина любовь и възвишено сърдце!

И пакъ съ и срѣдъ полковетѣ сме на пжть. Пжтьтъ е лекъ, дори приятенъ, макаръ срѣдъ тегла,- когато животътъ е колективенъ, неволята—обща. Въ общото настроение се ще доловишъ мотиви весели, дори шеговити. Хубави, китни села—Липенъ, Стубелъ, Крапчане—отминаваме, при единъ затихналъ, замрѣлъ животъ. Когато нашиятъ селякъ се откжсне отъ своята земя и своя домашенъ очагъ,—не виждаме други слѣди на творческа ржка, другъ изворъ на богатства, защото сме селска страна, защото сме слаби, безъ другъ поминъкъ, освѣнъ ралото и сърпа... Прѣзъ толкова дългъ пжть азъ не видѣхъ нито единъ куминъ, нито една сграда на промишленъ трудъ, на

индустрия, освѣнъ безкрайни нивя, пасбища и гори—единственъ изворъ на нашето богатство.

Дъждътъ ни застига по пжтя и дълго, продължително вали. Измокрени до кости, наваляме къмъ Фердинандъ, дѣто ни чака еднодневна почивка. Градътъ е близо до планината, съ красиви малки кжщи, прави улици, спретнатъ и чистъ.

Границата е близо тукъ. Съсрѣдоточването е на привършване и ние скоро ще заемемъ своя боеви фронтъ. Сърбия е вече нагазена отъ сѣверъ и западъ—австро-германски войски сж минали Дунава, Сава и Дрина, слѣдъ упорити грозни боеве. Бѣлградъ е въ австрийски ржцѣ. Има-ли съмнѣние за това, което иде утрѣ на нашъ редъ? Сърбия ще бжде прѣгазена, разгромена много по-жестоко и тежко, отколкото тя подготвяше нашия разгромъ. Сърбия ще рухне, безъ да може да се отбрани; ще погине, безъ да може да спаси земята си, народа си отъ скжпа, кървава отплата . . .

Азъ скърбя за човѣчеството, което плува въ рѣки отъ кръвь и гине въ една война, която трѣбваше да се избѣгне. Но дѣлътъ на Сърбия въ вината за тая война е голѣмъ и тя заслужи своето наказание. Отплатата дойде скоро. Коварната и подла измѣна прѣзъ 1913 г. ще бжде днесъ кърваво отмъстена —това самитѣ сърби разбиратъ добрѣ, макаръ и твърдѣ късно (в. Будучност).

На днешния обѣдъ въ щаба на дивизията е скжпъ гость началникътъ на I армия. Левентъ, едъръ мжжъ, съ красиво изражение на лицето, съ голѣми, изразителни очи, гжсти, черни, сключени вежди, красива испанска брада и мустаци, съ лека усмивка на уста, генералътъ е плѣнителенъ, внушителенъ началникъ. Съ твърда стжпка, отмѣрена и бавна, съ сърдеченъ жестъ и леко, топло обращение, той плѣнява и печели разположение и привързаность на офицери и войници. Отъ суровитѣ черти

на генерала прѣдъ Бунаръ-хисаръ и Чаталджа нище не личи въ неговото лице.

Генералътъ накжсо разказва за послѣднитѣ коварни замисли на Сърбия. Струпала 7 дивизии на нашитѣ граници, искала да ни нападне, прѣди да довършимъ нашата мобилизация. Нападнаха нея—откъмъ Дунава, Дрина и Сава. И тя днесъ объркано размѣства своитѣ войски, готви се за отбрана, отчаяна и нелесна, слѣдъ като доведе толкова врагове на своитѣ граници. Събитията бързо се развиватъ и ние скоро ще влѣземъ въ редоветѣ на гигантската борба. Ще дѣйствоваме задружно съ германци, австрийци и маджари, които отъ вчера, отъ днесъ сж наши съюзници и събратя по оржжие...

Атмосферата се сгжстява все по-вече и по-вече. Думитѣ на генералъ Б. се врѣзватъ дълбоко въ душата на сътрапезницитѣ. Азъ се взирамъ въ лицето на дивизионния генералъ Н., което сияе, очитѣ му искрятъ и стрѣлятъ по близкостоящитѣ офицери: — Ето, ще ни видятъ сега нашитѣ врагове, ще изпитатъ силата и гнѣва ни — иска да кажа генералътъ. Стоящиятъ до мене капитанъ Т. радостно ми се усмихва и ние съ погледъ си казахме и разбрахме това, което става днесъ и ще бжде утрѣ...

Прѣзъ нощьта пороенъ дъждъ се излѣ надъ града и околностьта. Призори, обаче, лекъ вѣтъръ разнесе облацитѣ и дъжда надалече и надъ града заблестѣха слънчеви зари. Конетѣ сж готови и слѣдъ бърза закуска на крака полковетѣ и щабътъ напускатъ града. Зареждатъ се отъ ново красиви, хубави села, срѣдъ алпийски котловинки. Селото Бѣлимелъ не отстжпва и на най-красивото швейцарско планинско селце. Природата е ударила своя печтъ върху самото население—красиви женски типове и мили симпатични дѣца, които сж наизлѣзли по порти и дворища да срѣщатъ и се радватъ на българската войска.

Много огорчени бѣхме, че отминахме и не останахме да нощуваме въ това красиво алпийско село. Това щастие имаха засгигналитѣ ни артилерийски полкове. Ние трѣбваше да стигнемъ и спремъ въ твърдѣ близкото село Митровци, пъленъ контрастъ на с. Бѣлимелъ: кално, влажно, мръсно село, затикано въ единъ долъ, по двата брѣга на бързотечна балканска рѣка. По улицитѣ му—смрадъ и миризъ на гниене. Жителитѣ—болѣзнени, съ блѣдомургави лица. Какво търсятъ тия жилци въ това жалко, дрипаво село, тъй близко (3 км.) до красивото слънчево село Бѣлимелъ? На населението му, злопоставено отъ самата природа, липсватъ патриотичнитѣ чувства и отзивчивата душа на съсѣднитѣ села.

Отъ Митровци до границата сж само 5—6 км.; оттатъкъ планината е сръбското село Топли-долъ. Ние сме съвсѣмь близо до зоната на утрѣшнитѣ дѣйствия. Ще отминемъ още малко натъй къмъ опрѣдѣлени гранични пунктове, отдѣто ще започнатъ, вѣроятно, тия дни настжпателнитѣ дѣйствия.

Ние сме всецѣло подъ режима на капризното есенно врѣме: денемъ горещината е знойна, а прѣзъ нощитѣ се излива пороенъ дъждъ. Често една проста несъобразителность ни излага на неприятности въ пжтя, особено когато иде отъ началствуващи лица. Не рѣдко тя засѣга самитѣ тѣхъ.

— Горещо е, господинъ п. полковникъ, съблечете си шинеля.

— Не, тъкмо е приятно.—А потъ вече облива лицето му. Слѣдъ 1—2 минути господинъ п. полковникътъ се обръща къмъ ординареца:

— Стоене, много е горещо, вземи ми шинеля!

Тая разсѣяность и слабость къмъ противополагане често ни създава поводи за теготение, но нерѣдко извиква и незлобиви шеги.

Селата Горна-лука и Долни-ломъ сж въ подножието на невисоки прѣдгория. Отвъдъ рѣката Долни-ломъ шосето

завива и се раздвоява на двѣ страни. Надъ него сж нависнали чудно красиви синкаво-червени скали съ тайнствено очъртани силуети на причудливи фигури и форми. Недалечъ отъ тукъ сж граничнитѣ села Протопопинци и Търговище. Застигаме между тѣхъ дивизионния лазаретъ съ цѣлия санитаренъ персоналъ. Колко много говори на душата червениятъ кръстъ, който се вѣе надъ болничнитѣ палатки, тоя знакъ на милосърдие, но и —на близка изобилна жетва, на смърть и страдание!

Ето, отъ планината слиза съ своя щабъ п-къ Ш. Той спира въ бивака на планинската артилерия. Войницитѣ го срѣщатъ съ ура, а той имъ говори рѣзко и възторжено за прѣдстоящето дѣло. Боятъ е близо до насъ, ние сме въ надвечерието на борбата. Общо оживление цари въ полковетѣ и щабоветѣ, които правятъ своитѣ послѣдни разпоредби.

Азъ все по-вече се убѣждавамъ, че 9-та дивизия ще окичи съ лаври своитѣ бойни знамена. Духътъ е окриленъ, началникътъ на дивизията е срѣдъ дружинитѣ, гордъ и смѣлъ въ готвения ударъ, съ твърда вѣра въ тържеството на правото дѣло. Безспирно отъ три деня той инспектира, наставлява, ентусиазирва врѣдъ, дѣто помине. Тая вечерь е спокойно радостенъ отъ направеното и вечерята на щаба е шумна, весела.

Топло, ясно слънце огрѣ ранното утро на 30 септември. Въ Търговище, Чупрене, Стакевци, Върбово, обаче, е пусто. Полковетѣ сж на боевия фронтъ, готови за настжпление.

Обявяването на войната се очаква съ трепетъ. Нервитѣ сж опънати, сърдцата биятъ по-силно, очитѣ блѣскатъ по-живо и по лицата на всички се чете нетърпение да се мине къмъ дѣйствие по-скоро.

— Жребиятъ, най-сетнѣ, е хвърленъ! Войната е обявена! Телеграфътъ прѣдава манифеста на Царя, а щабътъ на

1-ва Армия, съ заповѣдь по дивизиитѣ и полковетѣ, съобщава за започване на неприятелскитѣ дѣйствия. Колко правдиви, колко палящи сж думитѣ на тая заповѣдь:

„Отъ днесъ започва великото дѣло на разплата съ тая коварна страна, която отъ вѣкове се е изпрѣчвала по пжтя на нашия напрѣдъкъ... Прѣсна е въ паметьта ви измѣната, която завистливитѣ сърби извършиха къмъ насъ, като съюзници, въ 1913 г. Когато прѣди три години ние подадохме братска ржка за съвмѣстна работа и когато нашитѣ храбри войски проливаха изобилно кръвьта си при Одринъ, Бунаръ-хисаръ, Люле-бургазъ, Чаталжа и Булаиръ, тѣ нахално се настаниха въ Македония, която, споредъ съюзния договоръ, принадлежеше намъ, и извършиха великото прѣстжпление, което на всички ви е извѣстно... Юнаци отъ армията, днесъ ние отиваме...да накажемъ врага! Богъ, който знае на чия страна е правдата, ще благослови нашитѣ знамена и ще ни дари побѣда!"...

Заповѣдьта се прочита въ всички роти и батареи, изпратена съ гръмки ура. Довечера сме въ с. Чупрене, подъ планината, а утрѣ, въ тъмни зори, полковетѣ ще минатъ въ настжпление. Прѣдъ насъ е върхътъ Св. Никола, прѣзъ който ще мине центърътъ на нашитѣ войски, за да се спусне по дефилето за Свърликъ и Нишъ.

Азъ съмъ прѣдъ лицето на войната, която изглежда да бжде много по-грозна и по-страшна отъ миналитѣ двѣ. Разплатата ще бжде пълна и сурова. Надвисналата тъма на хоризонта прѣдвѣщава смръкване на цѣлъ исторически животъ, оттатъкъ Морава и Сава...

IV.

3 октомври 1915 г.

Деньтъ 1 октомври е мъгливъ; студенъ вѣтъръ гони тъмно-сиви, черни облаци по задъненото небе, готово всѣки мигъ да окжпи грѣшната земя. Въ тъмни зори сме на кракъ и тръгваме за върха Св. Никола. По пжтя застигаме нескончаема редица обози и артилерия. Съ стотина чифта чефгари пъплятъ къмъ планината. Тѣ ще изнесатъ артилерията на позициитѣ.

Пжтьтъ отъ Чупрене нагорѣ е широкъ и добъръ до поста на нашата погранична рота. Отъ тукъ започватъ стръмни кривини, по-лоши отъ ония на Шипченския проходъ. Падналиятъ прѣзъ вчерашния и завчерашенъ день проливенъ дъждъ разкалялъ така планинския пжть, че коне, кола и орждия затъватъ дълбоко въ тиня, вода и каль. Отчаениятъ викъ на коневодитѣ и мжчителнитѣ усилия на коне и волове сж прѣдвѣстници на труднoститѣ, които прѣдстоящата планинска война крие за насъ. На нашата дивизия се падна честьта да нагази изъ планински мѣста и тамъ да търси, намѣри и бие противника. Минаваме изъ чудно красиви алпийски върхове и долини; ала окото не може да се радва на природнитѣ красоти: гжстата мъгла, като вълшебенъ воалъ, настила и закрива всичко наоколо. За мигъ слънчевъ лжчъ раздере сивата мъгла и позлати дивно хубавитѣ поляни и рътлини отъ гънкитѣ на Стара-планина; ала едва доловишъ нѣкакви очъртания на красивия ландшафтъ, мъглата отново забули съ воалъ гледката и ти пакъ се потапяшъ въ особното настроение, което близкиятъ бой навѣва. Отиваме на бой! Полковетѣ се движатъ,

раздѣлятъ и групиратъ, обвзети отъ чувства, които изключаватъ всѣка наслада отъ природни хубости. Прѣдъ очитѣ на войника се мѣркатъ днесъ други хубости—защитата и величието на неговото отечество, което е изложено на нови изпитания и иска нови жертви. Ужаситѣ на войната не плашатъ, обаче, никого. Съ чудесенъ устремъ и пълно съзнание на дълга всѣки е готовъ да застане срѣщу врага.

Бойната заповѣдь е дадена, най-сетнѣ, и прѣди да стигне щабътъ на дивизията на граничнитѣ върхове, прѣднитѣ бойни части въ ранно утро намиратъ неприятеля и съ достоенъ за тѣхъ устремъ го сразяватъ, заемайки прохода Св. Никола (1444 м.) и съсѣднитѣ върхове—вдѣсно: Писздица (1807 м.) и Орловъ-камъкъ (1814 м.); влѣво: Дебели-ридъ (1700 м.) и Три-уши. Честьта—първи да се хвърлятъ на неприятеля—се падна на 4 Плѣвенски полкъ отъ дивизията. Настигаме бойнитѣ вериги, които се губятъ изъ непрогледната мъгла отвъдъ върха и по страничнитѣ чукари на планината. Щабътъ е установенъ въ камения сръбски постъ на самия върхъ. Лютъ, студенъ вѣтъръ духа и смразява ржцѣ и крака. Щабътъ е на съвѣтъ. Телефонътъ вече съобщава успѣхи въ настжплението на отдѣлнитѣ части. Дружината прѣдъ насъ се хвърля на ножъ върху неприятеля и ние, съ кипнала душа, искаме да я слѣдимъ. Отправяме се бързо къмъ бойнитѣ вериги начело съ генерала. Цѣлиятъ оперативенъ щабъ е въ веригата на поддръжкитѣ; всѣки намира топли думи, да се обърне къмъ пламналитѣ сърдца и души на войницитѣ. Тѣ осѣщатъ присжтствието на генерала и съ вихрени чувства на бойки натури политатъ въ атака. Неприятельтъ заема Остри-върхъ, който е обвитъ отъ воала на непрогледната мъгла. Това не спира храбрецитѣ на 4 полкъ, които, слѣдъ горещъ бой, заематъ Остри-върхъ и се закрѣпватъ на него. Сърбитѣ упорито се биятъ и бавно отстжпватъ на отлично

пригодени отъ по-рано позиции. Мѣстностьта е прѣсечена, вълниста, съ стръмни хребети и дълбоки падини и долове. Подъ Св. Никола е селото Равно-буче, прѣснато по нанадолището на планинската урва, наречена „Равни-долъ“! Застаналъ до една отъ нашитѣ батареи, която отъ врѣме на врѣме праща първи поздрави на скрития въ отсрѣщнитѣ чукари неприятель, азъ се гнѣвя, че не може окото ми да види дивната панорама, която се разстила прѣдъ Св. Никола: мъглата като куршуменъ похлупакъ е надвиснала надъ цѣлата околность и закрива балканскитѣ усои. А колко красива е тукъ Стара-планина! Студенъ, буенъ вѣтъръ често отнася гъститѣ мъгли, булото се раздира тукъ-тамѣ и слънцето залива тучно-зеленитѣ пасбища на нѣкои отсрѣщни хълмове съ багряно-златисти лъчи. Моятъ другарь — художникътъ Т. — възторжено се провикне и, до като се нарадваме на чаровната гледка, мъглата отново спусне воала прѣдъ очитѣ ни и ние чуваме само зловѣщия трѣсъкъ на пушечния и картеченъ огънь недалечъ прѣдъ насъ. Мъглата помага и на двѣтѣ страни: еднитѣ да отстъпватъ безъ особени загуби, а на нашитѣ дава възможность, скрити отъ окото на неприятеля, да заематъ посоченитѣ обекти на днешния бой. И когато, често изненадани, двѣтѣ страни се видятъ близки една до друга, задавеното ура на нашитѣ издава стремителната атака, съ която се достигатъ неприятелскитѣ позиции. Късно слѣдъ обѣдъ боятъ замира. Мъглата налага прѣдпазливо движение напрѣдъ. А и самата мѣстность не позволява да се движатъ голѣми войскови маси. Дружинитѣ на 4 полкъ замръкватъ изъ урвитѣ надолу къмъ Равно-буче и по страничнитѣ хълмове. Вдѣсно отъ насъ настъпватъ 34 и 57 полкове, прѣзъ Писана-бука, Глоговица (1198 м.) и Голашъ (1754 м.). Влѣво е 17 полкъ, къмъ Бабинъ-зъбъ (1872 м.) и Миджоръ (2186 м.).

Настжплението на 17 полкъ е бавно, трудно. Той трѣбва да охранява лѣвия ни флангъ по Бабинъ-зжбъ и по най-високия тукъ, покритъ съ снѣгъ, върхъ на Стара-планина—Миджоръ. Планината е съ отвѣстни стръмнини, голѣми падини и дълбоки оврази. Ние можахме да видимъ тоя красивъ бѣлоснѣженъ вѣнецъ на Балкана едва слѣдъ нѣколко деня, когато слънцето разгони мъглитѣ и въ ясно-синия хоризонтъ се очърта красивиятъ силуетъ на Миджоръ. Златорумени лжчи играятъ по неговия лобъ; меки блѣдо-синкави сѣнки трептятъ и нѣжно очъртаватъ падинитѣ и стръмнитѣ оврази по склоноветѣ му. Но днесъ Миджоръ е страховитъ, намусенъ, настръхналъ отъ рано дошлитѣ снѣжни виялици и бури по него. Една отъ дружинитѣ на 17 полкъ е въ гжнкитѣ на Миджора; неприятельтъ, обаче, очистилъ върха и се не вижда. Нашитѣ трѣбва да се борятъ съ природната стихия, която брани успѣшно сръбския дѣсенъ флангъ. Дружината отъ 17 полкъ не може да напрѣдне; тя е грабната отъ снѣжнитѣ бури и мнозина, още не познали ужаситѣ на боя, сж отнесени въ дълбокитѣ пропасти на планината. 45 души станаха жертва на тая стихия. Нахвърлени изъ урвитѣ, съ прѣмръзнали ржцѣ и нозѣ, затрупани отъ снѣжната буря, тѣ останаха на вѣченъ покой въ дивитѣ усои на Миджора. Много коне отъ 8 скорострѣлна планинска батарея, която придружава дружината отъ 17 полкъ, и нѣколко ракли отъ батареята постигнала сжщата участь; снѣжната буря била стихийна; тя нахвърлила въ пропаститѣ коне и войници, които безпомощно загинали тамъ. Трагична е била кончината на пор. Р., командирь на 8 пл. ск. батарея. Слѣдъ дълга борба съ стихията, той, прѣмръзналъ, билъ носенъ на ржцѣ отъ войницитѣ; но бурята бѣснува и отнася офицеръ и войници въ снѣжнитѣ пропасти на планинския върхъ. Никой нищо по-вече не узналъ за сждбата на тоя злочестникъ.

Старшиятъ подофицеръ С. Т., дълбоко покъртенъ, разказва на бригадния артилерийски н-къ за грозната участь на своя командиръ. Двѣ бисерни сълзи се търкулнаха по бузитѣ на тоя инакъ суровъ, левентъ храбрецъ, който успѣль да събере и измъкне орждията и спасената прислуга на батареята изъ снѣжно-ледената пазва на непрѣдвижданъ врагъ. Слѣдъ нѣколко дневно скитане изъ низкитѣ падини и ущелия на Миджора, пѣхотната гружина отъ 17 полкъ се завърна при полка. Поручикъ Б-въ, нѣженъ, слабъ, но храбъръ офицеръ, ни разказва за страшнитѣ приключения на дружината, която, заблудена изъ планинския лабиринтъ, бродила изъ сръбска територия и, безъ връзка съ своитѣ, често се натъквала на сръбски постове; послѣднитѣ боязливо избѣгвали да откриватъ огънь по нашитѣ, които, най-сетнѣ, били отведени къмъ нашата граница, при Горни-ломъ, отъ единъ сърбинъ. Три дни не яли, не спали и прѣмръзнали, войницитѣ се завърнаха посрѣщнати съ обща радость и състрадание. По тѣхнитѣ башлъци и шапки ледени висулки и кристална, като отъ свила изтъкана скрежъ, напомняха за изстраданитѣ мжки и тегла. Още първиятъ день отъ войната започна съ всичкитѣ ужаси на боя и страховити снѣжни бури на идеща зима.

Отвѣсно на граничната линия, влѣво отъ насъ, се вдава навжтрѣ въ Сърбия дългиятъ неравенъ гребенъ на Бабинъ-зжбъ. Той е отлично защитена позиция ча неприятеля, който тукъ е организиралъ отбраната и защитата на дѣсния флангъ на отстжпилитѣ отъ Св. Никола войски. Отъ Бабинъ-зжбъ неприятельтъ се опира и обстрѣлва съ артилерийски огънь нашитѣ части по лѣвия флангъ. Къмъ обѣдъ една сръбска колона настжпва въ флангъ на 17 полкъ, който, подкрѣпенъ съ 3 роти отъ 4 полкъ и една скорострѣлна планинска батарея, отбива неприятелското настжпление. Късно прѣзъ деньтъ и тукъ

боятъ трѣбваше да замре, слѣдъ падналата гжста мъгла, която затруднява всѣко настжпление.

Едноврѣменно съ настжплението на 4 и 17 полкове, кръщаватъ се въ боя и полковетѣ отъ III-та бригада. Тѣ срѣщатъ силенъ противникъ, окопанъ добрѣ по върховетѣ Глоговица и Голашъ. Гжстата мъгла и тукъ закрива неприятеля и прѣчи на боя. Но тия върхове трѣбва да бждатъ взети, защото иначе е невъзможно измѣстването на сърбитѣ въ центра и напрѣдването ни изъ дефилето. Войницитѣ отъ 34 и 57 полкове настжпватъ по Писана-бука и завеждатъ горещъ бой съ противника, който се е добрѣ окопалъ по склоноветѣ и върховетѣ на Голашъ и Глоговица. Окопитѣ на сърбитѣ сж дълбоки повече отъ 1 $1/2$ метра, съ блиндажи и бойници, приготвени много порано, прѣди обявяване на войната. Отъ върха на Глоговица, както и отъ Голашъ, сръбската артилерия дѣйствова усилено, безъ да причинява загуби на настжпващитѣ наши части, скрити отъ мъглата. Но когато ние сме вече на пушеченъ изстрѣлъ отъ неприятеля въ подножието и по склоноветѣ на върховетѣ, близо до теленитѣ мрѣжи, пушечниятъ адски огънь нанися тежки загуби на нашитѣ, остнали врѣменно безъ подкрѣпа на артилерията. Боятъ е горещъ и отъ двѣтѣ страни. Сърбитѣ си служатъ съ ржчни бомби, които трѣщатъ и оглушаватъ цѣлата околность съ адски тътнежъ. До късна вечерь боятъ продължава. Гжстата мъгла и падналата нощь спиратъ боя. Нощьта е влажна и студена. Въ нейнитѣ хладни прегрждки трѣбва да починатъ войскитѣ, защото утрѣ имъ прѣдстои тежъкъ бой за овладяване на височинитѣ.

Въ рано утро настжпилата вдѣсно отъ насъ, по Писана-бука, артилерия открива огънь по Глоговица. Мъглата прѣчи на точния огънь; но картата и компасътъ помагатъ на батарейнитѣ командири да се ориентиратъ и тѣ налучкватъ

неприятелскитѣ позиции. Долу въ пѣхотнитѣ вериги дружиннитѣ командири провѣряватъ точностьта на огъня и чрѣзъ телефона управляватъ стрѣлбата. Огъньтъ е ораганенъ. Храбрецитѣ отъ 57 полкъ се хвърлятъ въ атака срѣщу Глоговица. Ето, — прѣднитѣ окопи на неприятеля сѫ вече взети; но той се оттегля на втора линия и тукъ се храбро отбранява. Командирьтъ на сръбската дружина, която послѣдня устоява на нашия напоръ, заклѣва своитѣ войници да умратъ за Сърбия, но да задържатъ върха; той иска помощь, защото напорътъ на българитѣ е бѣсенъ. Той съзнава, че съ падането на Глоговица ще паднатъ и слѣднитѣ позиции: Вража-глава, Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, а съ това пѫтьтъ на нашия центъръ се отваря по дефилето къмъ сърдцето на Сърбия. Напразднни сѫ заклинанията на сръбския майоръ и упоритостьта на неговитѣ войници. Нашата артилерия прави грозни опустошения въ неприятелскитѣ редове. Вечерьта къмъ 10 часа боятъ наново замира; но късно прѣзъ нощьта веригитѣ сѫ вдигнати бързо за атака и слѣдъ ожесточенъ кръвопролитенъ бой на ножъ—най-страшниятъ нощенъ бой!—нашитѣ дружини овладяватъ съ гръмотевично ура върха Глоговица. Тукъ бѣха погребени убититѣ сръбски майоръ и поручикъ, които искаха да задържатъ Глоговица, за да спасятъ Сърбия,— тъй ни разказваха взетитѣ плѣнници. Въ наши рѫцѣ паднаха 3 полски и 2 планински скорострѣлни орѫдия и по-вече отъ 200 плѣнници. Завзетата позиция, осѣяна съ мъртви трупове, е дѣйствително страховита съ своитѣ окопи и телени мрежи. Окопитѣ сѫ пълни съ убити сърби; прѣсни гробове наблизо сѫ приели на вѣченъ покой други борци, прѣстанали да бѫдатъ врагове: смъртьта имъ е наложила миръ и спогодба съ цѣлъ свѣтъ... На Глоговица за първъ пѫть сложихме тежкия си юмрукъ върху неприятеля, който почувствова тоя ударъ и въ

бѣгство потърси спасение на слѣдната, още по-силно укрѣпена позиция—Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, които затулятъ и прѣграждатъ пѫтя ни прѣзъ дефилето — къмъ Нишъ.

Едноврѣменно съ падането на Глоговица, нашитѣ завзематъ и върха Голашъ, на самата гранична линия, дѣто боятъ е билъ не по-малко кръвопролитенъ и свирепъ. На слѣдния день настѫпилитѣ части отъ 1-а и 3-та бригади заематъ масива Вража-глава, тоже добрѣ укрѣпенъ отъ сърбитѣ, но отстѫпенъ безъ силенъ отпоръ, слѣдъ падането на Глоговица. Позицията на Вража-глава би била мѫчно защитима, слѣдъ постигнатитѣ отъ насъ успѣхи, изложена на кръстосания огънь на нашата артилерия и пѣхота. Вража-глава се низко поклони на българския войникъ, който стѫпи твърдо на нея, съ закана да наведе главата на цѣла Сърбия... Глоговица и Вража-глава сѫ планински масиви съ ужасно стръмни склонове и непроходими урви. Тѣхното завземане отъ нашитѣ войски говори за вихрения устремъ и храбрость на участвващитѣ въ боя.

Напрѣдналитѣ въ центра войски заематъ селото Равно-буче, подъ самия върхъ Св. Никола, и отминаватъ надолу къмъ с. Яна, подъ масива на Вража-глава. Щабътъ на дивизията се прибира за нощуване на самия върхъ Св. Никола. Капналъ съмъ отъ умора. Прибирамъ се въ палатката и азъ. Студъ и влага до болезненость непоносими. Неспокоенъ сънь склопва очитѣ ми и азъ, унесенъ, прѣживявамъ на сънь боеветѣ прѣзъ изтеклия день. Късно прѣзъ нощьта влагата и студътъ ме събуждатъ. Подъ леглото ми тече вода отъ падналия дъждъ; рѫката ми, измокрена отъ платнището, изтръпнала, тѫпо наболява; дъждътъ се опѣжда прѣзъ гѫсто пропитата съ вода палатка; водата се плъзга и тече по стѣнитѣ, отвѫтрѣ и отвънъ; къдба отъ топълъ дъхъ се виятъ надъ главата ми. Свитъ подъ шинела, азъ тръпна отъ влага и студъ.

Когато на утрото излѣзохъ изъ палатката, мъглата бѣ все тъй непрогледна и гжста, както и прѣдния день. Буенъ огънь гори на близо, а край него измръзнали войници и офицери се тълпятъ. Есеньта наведнажъ зацари съ всичката своя власть и тегловна суровость. Мъглата, неподвижна и тежка като свинецъ, се оцѣжда въ хиляди бисерни капки по трѣвата и листата. Студенъ вѣтъръ нарѣдко раздвижва това сиво-бѣло задушливо море и на вълни и кълба го понися по склоноветѣ и низкитѣ падини. Едва стопляме на огъня вкочанелитѣ си ржцѣ и нозѣ. Тихо и безшумно зарумолява студенъ, ситенъ дъждъ, който ту неусѣтно спре, ту се засили изведнажъ. Къмъ обѣдъ дъждътъ е пороенъ и вали като изъ ржкавъ. Палаткитѣ не могатъ да устоятъ на природната стихия и водата нахлува въ тѣхъ. Пропити отвънъ и вжтрѣ, платнищата не одържатъ водата, и ние, застанали недоволни подъ хладния и мокъръ калпакъ, громко разговаряме за започнатитѣ боеве. Наведнажъ остъръ топовенъ гърмежъ огласява околностьта и възвѣстява началото на новъ артилерийски двубой. Орждията отъ двѣтѣ страни зачестяватъ огъня. Боятъ се разгаря наново.

Мъглата сé прѣчи да виждаме разположението на неприятеля. По-късно слънчеви лжчи раздиратъ тежкото покривало и близкитѣ неприятелски позиции се очъртаватъ въ лилево-синия фонъ на горскитѣ и планински хребети. Нашитѣ, сами останали въ безбрѣжното море на мъглата, намиратъ отличенъ прицѣль и обсипватъ неприятеля съ гранати и куршуми. Привечерь, когато дъждътъ наново започва да вали и непрогледна мъгла покрива цѣлата околность, боятъ полека-лека замира. Отдѣлни изстрѣли продължаватъ да се чуватъ до късно прѣзъ нощьта.

На прѣднитѣ наши части се прѣдаватъ маса плѣнници. Разпитани, тѣ говорятъ на чисть български езикъ:—ма-

кедонци изъ охридско, дебърско, прилѣпско! Още при първа възможность, синоветѣ на заробена Македония бѣгатъ отъ сръбски станъ и минаватъ въ наши редове. Разказитѣ имъ сж трогателни. Измжчвани, стрѣлени отъ самитѣ сръбски офицери, тѣ трѣбвало да слѣдватъ сръбската армия и да стрѣлятъ по заповѣдь и принуждение въ насъ. Всѣкаква мисъль за българска Македония е била заличена отъ тѣхната паметь. При първа срѣща съ насъ, тѣ се оживяватъ и съ свѣтнали, овлажнѣли очи заговорватъ за своя нещастенъ край. Сега могатъ да бждатъ сигурни, че ще видятъ свободата да огрѣе съ топли лжчи тѣхнитѣ родни огнища. Само малко, още малко търпение, слѣдъ новъ кървавъ бой...

Кървавъ бой! Още прѣзъ първия день жертвитѣ сж значителни — и отъ двѣтѣ страни. Македония ще бжде наша, но слѣдъ тежки, кървави жертви. Поискаха да я откжснатъ отъ народната снага, да я посърбятъ, да оставятъ да се кърви вѣчно народната рана. Не успѣха. Само нови жертви, скжпи жертви трѣбва днесъ да дадемъ, за да постигнемъ националния блѣнъ. Тържественитѣ договори не помогнаха прѣдъ замислитѣ на коварния съсѣдъ, а огънь и кървавъ мечь трѣбвало на братъ срѣщу брата, за да се очъртаятъ границитѣ на обединена България...

Въ два ч. сл. об. на 3 октомври заминаваме съ щаба на дивизията за с. Равно-буче. На самия върхъ Св. Никола е студъ и влага, а по-долу отъ него — мъгла и дъждъ. Спущайки се низъ урвата надолу по наскоро направенъ пжть, ние нагазваме въ Сърбия съ най-разнообразни чувства—на радость и досада. По-добрѣ би било да минѣше горчивата чаша отъ устата на сърби и българи. Уви! Ние изпихме прѣзъ 1913 год. горчилата до дъно. Сега иде редъ на Сърбия...

Пѫтьтъ се вие като змия. Колоната се движи по набрѣздени една надъ друга извивки и кривини; на насъ, отъ горнята кривина, се чини, че хората и колата отъ долнята кривина се връщатъ назадъ къмъ върха на планината; а, въ сѫщность, всички бързо слизаме надолу къмъ Равни-долъ. Една полска скоро-стрѣлна батарея се плъзга по тинястия пѫть, поддържана съ вѫжа отъ десетки войници, които едва задържатъ орѫдията да се не откѫснатъ отъ запряжкитѣ и отидатъ надолу изъ планинскитѣ долове. Гледката е величава, цѣлото нанадолище изъ кривинитѣ е осѣяно съ хора, коне и коля.

Близо до Равно-буче ярко слънце огрѣ околнитѣ поляни и веселъ слънчевъ день ни се усмихва. Тая слънчева усмивка топли душитѣ и сърдцата на пепелявитѣ шинели. Слънцето поздравява съ топли, свѣтли зари първитѣ успѣхи на настѫпилитѣ войски.

V.

9 октомври 1915 г.

Ужаситѣ на войната не сж въ боя, дѣто нищо не се чувствова, нищо се не желае, освѣнъ побѣда надъ врага. Въ горещъ бой смъртьта е сладка. Но когато боятъ замре и вие минете прѣзъ запустѣлитѣ села и градове, душата ви потръпва, потрепервать всички нерви на вашето битие прѣдъ печалната гледка на мълчеливитѣ обезлюдени домове и огнища. Цвѣтущи до вчера, изпълнени съ тихъ, честитъ и миренъ животъ, днесъ въ тѣхъ витае призракътъ на страшно бѣдствие, на гибель и изгнание.

Сръбското село Равно-буче изглежда да е било заможно, богато село, съ хубави градини, тучни пасбища и плодовити ниви. Сега то е пусто. Още първата кжща въ края на селото ви говори за стжпилия тукъ кракъ на войната. Жива душа не заварихме въ селото. Всички избѣгали или били завлѣчени отъ сръбската войска. Защо бѣгатъ тия прости и корави селяци? Нѣщо е тежало на тѣхната съвѣсть, тѣ се почувствовали виновни прѣдъ настжпващия български войникъ и, отъ страхъ на разплата, напуснали домъ и огнище. Тукъ-тамъ нѣкое останало въ селото вѣрно псе тжжно завие, оплаква забѣгналия стопанинъ и се мръщи на новодошлитѣ господари. Въ кжщнитѣ „соби“ — разхвърлена, разбита покжщнина, тъй скжпа и мила прѣзъ мирнитѣ и тихи дни на трудъ и грижи.

Боже, запази моя роденъ край, земята ни отъ крака на вражески нахлулия неприятель! Кръвьта на нашитѣ войски, проливана за отбрана на отечеството, ни

става трижъ по-скжпа и по-света при мисъльта за жестокитѣ насилия, на които нашата земя, нашата честь, нашия животъ би били изложени подъ ударитѣ на врага. На тая скжпа кръвь, изобилно проливана, дължимъ нашето спасение и щастието, че не сме побѣдени. Азъ бихъ извикалъ цѣлъ народъ, всички останали у дома, тамъ въ нашитѣ прѣдѣли, да дойдатъ и видятъ призрака на изгнанието и гибельта, за да знаятъ цѣната на падналитѣ въ бой съ врага скжпи български синове... Когато прѣзъ 1913 г. нашитѣ крайгранични села въ тоя край бѣха нагазени отъ сръбски кракъ, картината на разрушение, бѣгство и страдание била еднаква съ сегашната. Спомнямъ си, какъ съ трепетно сърдце разказваше въ с. Търговище хазайката ми за грознитѣ и страшни дни на бѣгство и спасение отъ сръбския войникъ. Тукъ, въ сръбското село Равно-буче, намѣрихме слѣди отъ станалия по-рано грабежъ изъ нашитѣ села. Наши войници познаха много вѣщи, донесени отъ нашата земя, съ всички несъмнѣни бѣлѣзи на българския имъ произходъ. Грабили, значи, не само войници, но и мирни селени и жени, дошли за плячка въ заетитѣ села. Горко на побѣдения! Еднаква е била винаги неговата сждба.

Пжтьтъ прѣзъ селото е невъзможенъ, ужасенъ. Слизащитѣ коне и орждия съ страшенъ трѣсъкъ и викъ на водачитѣ бавно се спускатъ надолу и отминаватъ къмъ новитѣ позиции. На хубава, зелена рътлинка, отъ страна на пжтя, е спрѣлъ обозътъ на I-во отдѣление отъ дивизионния лазаретъ. Началникътъ на отдѣлението дава заповѣдь за пжть тъкмо въ момента, когато обѣдътъ е започнатъ. За мигъ бакитѣ се изпразватъ, отчасти изливатъ по трѣвата, и въ нѣколко минути всичко се задвижи по изринатия пжть надолу. Набързо, но за туй пъкъ съ голѣма сладость, азъ можахъ да хапна топла храна, каквато отъ нѣколко деня не бѣхме яли.

Тъмна, мъглива нощь надвисна надъ селото и ние се прибрахме въ една широка стая на селска, вѣроятно, кръчма, за вечеря. Първа вечерь въ сръбска земя. Въпрѣки тѫжното, непривѣтливо, студено врѣме, ние сме шеговити, въ весело настроение, слѣдъ първитѣ бойни успѣхи.

Въ съсѣднитѣ намъ участъци сърбитѣ сѫ тоже бити и измѣстени отъ прѣднитѣ имъ позиции. Оживлението на трапезата става се̂ по-голѣмо. Глуми, закачки, шеги, макаръ и съ свито нѣкакъ сърдце, изпълватъ стаята. Наведнажъ звучниятъ, мекъ гласъ на дивизионния художникъ Ц. Т. запалва сърдцата:

Поехме ний рѫка на братъ,
У васъ се крила душа адъ...
— Съюзници, разбойници и пр.

Цѣлата стая еква отъ патриотичната пѣсень за сръбската измѣна.

Забравихме ужаситѣ на войната. Унесени въ пѣсни и разговори за развитието на събитията, ние, сѣкашъ, не бѣхме прѣдъ лицето на врага, а въ нашитѣ мирни прѣдѣли. Веселото настроение се засили, когато научихме, че Враня и Кратово сѫ вече въ наши рѫцѣ. Ударътъ билъ нанесенъ съ светкавична бързина и нашитѣ войски непрѣкѫснато напрѣдвали въ робска Македония.

До късна нощь ние не заспахме подъ впечатлението на прѣживѣнитѣ дни...

Прѣдъ насъ сърбитѣ сѫ се спрѣли на силно укрѣпени позиции и тамъ ще окажатъ нова съпротива. Трѣбва да се организира нападението, да се подготви успѣшното настѫпление. А това лесно и скоро нѣма да стане. Самата мѣстность, прѣсѣчена и усѣяна съ урви и планински гребени, налага методичность въ настѫпателното движение въ фронтъ и обхождание на неприятелскитѣ флангове. Отъ друга страна, нашето настѫпление е въ свръзка съ настѫплението

на дивизиитѣ вдѣсно. Скоро бой нѣма да имаме, слѣдователно, и войскитѣ ще си починатъ. Цѣла седмица щабътъ на дивизията ще остане въ с. Равно-буче за организация и подготовка на боя. Нѣколко деня работа по урви и пжтища! Нашата артилерия трѣбва да се настани по завзетата позиция на Вража-глава и Муселимъ-перчимъ и отъ тамъ да бие противника, добрѣ укрѣпенъ по склоноветѣ и върховетѣ на отсрѣщния масивъ Дрѣнова-глава и планинския хребетъ Модра-стѣна. Но Вража-глава е стръменъ планински върхъ съ кози пжтеки, по които трудно се възлиза пѣшкомъ, камо-ли съ полски орждия! Трѣбва да се строи пжть. И нашитѣ пионери наведнажъ се залавятъ за работа. Разбиватъ скали, настилатъ фашини, отбиватъ вода, прѣсичатъ грамадни откоси. Пжтьтъ часъ по-скоро трѣбва да бжде готовъ. Въ очакване на това, оперативниятъ щабъ, начело съ генерала, обхожда върховетѣ и новитѣ позиции по стръмнитѣ рътлини надъ с. Яна, къмъ Вража-глава. Краката имъ затъватъ въ лѣпкавата каль и тѣ, дишейки тежко, съ цѣлъ вулканъ отъ пара изъ широкитѣ имъ ноздри, бавно ни отнисатъ къмъ забуленитѣ съ мъгла стръмни върхове. Искаме да видимъ новитѣ сръбски позиции по Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, тъй добрѣ познати на 9-та дивизия отъ миналата война съ горещия бой и многото жертви, дадени тукъ. Гжстата мъгла, обаче, всичко е прикрила и скжтала отъ нашитѣ очи. Обикаляме позициитѣ на Вража-глава, който се е изпрѣчилъ като стражевъ постъ срѣщу Дрѣнова-глава. И двата върха сж настръхнали за горещъ двубой! Малка котловинка, срѣдъ която тече мжтниятъ сега Тимокъ, отдѣля сръбскитѣ позиции по Дрѣнова-глава и Модра-стѣна отъ нашитѣ — по Вража-глава и Муселимъ-перчимъ. Посрѣдъ двѣтѣ позиции, въ подножието на плоскитѣ върхове, е голѣмото село Балта-берилови-

ца, противоположнитѣ краища на което сѫ заети отъ наши и сръбски постове. Прѣстрѣлката между тѣхъ е постоянна и непрѣкѫсната. Слизайки обратно, по правещия се пѫть надолу, ние спираме за почивка срѣдъ работящитѣ войници. И тукъ смѣхъ и весела глъчь. Чуденъ народъ! Най-голѣмитѣ несгоди на есеннитѣ дъжделиви и мъгливи дни, срѣдъ трудна работа по стръмнитѣ урви на Вражаглава, не развалятъ неговото безразлично държание къмъ опасноститѣ и веселия му хуморъ по прѣживѣни дни. Свадби и годежи въ село — такъвъ бѣ разговорътъ и поводътъ за весели задѣвки и шеги. Съ леко сърдце и истинско усърдие, този, който е навикналъ у дома си търпеливо да пори и брѣзди земята, и тукъ срѫчно прѣмѣта лопатата и прави пѫть, новъ пѫть, за ония, които утрѣ ще се биятъ и мратъ по върховетѣ за отечество и народность... Съ груби мишци и сили, той надвива на всички спънки и изтръгва побѣди надъ врага. А какво би било, ако нашиятъ войникъ имаше техническитѣ пособия и сгоди на германския, на французкия войникъ! Отбити отъ пѫтя, на стръмна полянка, подъ клонястъ дѫбъ, похапваме набързо и завеждаме споръ съ моя другарь. — Широката душа на славянина е, може би, негова слабость въ тия усилени години, които прѣживѣваме. Но тая негова мекота и топла сърдечность е бисерно качество на човѣшкия духъ. Суровостьта е прѣходна потрѣба. При все това, съгласявамъ се азъ, днесъ трѣбва да бѫдемъ по-сурови отъ всѣки другъ пѫть. Силата, грубата милитерна сила, се поставя днесъ въ основа на държавната идея. Като такъвъ основенъ елементъ тя ще се наложи отъ днешната война и на най-разнѣженитѣ отъ хуманни и свободолюбиви идеи държави.

Едва снемаме конетѣ си по стръмния разкалянъ пѫть изъ урвитѣ надолу. Минаваме край бивака на 58

полкъ, потъналъ цѣлъ въ мъгла, съ безброй мъждѣещи огньове край него. Вмѣсто палатки, — сламени колиби и чардаци отъ кукурузени стебла. Подъ тѣхъ се топли и пази отъ студения дъждъ нашиятъ войникъ... По-добрѣ — на пѫть, или въ окопитѣ, подъ огъня на неприятеля, но не тукъ, въ калнитѣ колиби, потънали въ вода, на „почивка“...

Долу, въ Равно-буче, ни очаква радостна вѣсть. Нашитѣ взели Султанъ-тепе, Щипъ и Велесъ. Султанъ-тепе! Всѣки съ облекчение ще въздъхне при спомена на това име и вѣстьта за падането на върха. Скѫпитѣ жертви, дадени тукъ прѣзъ 1913 г., подъ ударитѣ на коваренъ съюзникъ, сѫ скѫпо отмъстени: върхътъ Султанъ-тепе билъ посланъ сега съ труповетѣ на по-вече отъ 1500 сърби, убити, а 1200 паднали въ плѣнъ съ 12 орѫдия. Бързото напрѣдване на нашитѣ въ Македония ще облекчи задачата ни тукъ. Наистина, жестоки боеве ни прѣдстоятъ съ неприятеля, който упорито ще брани пѫтищата за Нишъ. Но за края на тия боеве съмнѣние по-вече не може да има.

Макаръ и да съмъ изморенъ, не ми се спи. Съ фенеръ въ рѫка, прѣзъ бари и калове, добираме се до палатката на подполковникъ Д-въ. И тукъ пакъ думата е за нашето бѫдеще, за иднитѣ дни на България. Тукъ, прѣдъ лицето на неприятеля, ние съ една мисъль живѣемъ съ едно желание замръкваме и осъмваме. България трѣбва да излѣзе честита отъ тая война и обновена за новъ животъ. Войната ще ни освободи отъ заядливи съсѣди, ще ни даде широки прѣдѣли, велика България. Но *вѫтрѣ* тая България трѣбва да се благоустрои, въ всички клонове на управлението. Имаме-ли налични сили за това? — И дълго, до късна нощь, ние мечтаемъ за свѣтли дни на родината си...

Късно е вече. Трѣбва да се приберемъ за спане. Дълга, опушена, мръсна стая, отдавна необитавана отъ живъ човѣкъ, замрѣжена отъ паяци, съ безброй полуживи мухи и дребни инсекти — това е нашата спалня. Подъ нея е конюшня, въ която сѫ навързани конетѣ отъ обоза на щаба. Презъ цѣпнатинитѣ на пода се носятъ кълба отъ изпарения на оборния торъ. Воня и задухъ непоносими, задушливи. Седемь души сме въ „спалнята", единъ до другъ, приютени отъ непрогледната мъгла и студъ на влажната нощь. A la guerre comme à la guerre. Сè е по-добрѣ тукъ отъ външната влага и мъгла. Затворишъ очи, легналъ по гръбъ, покритъ съ леко одѣяло, и чакашъ сънь. Вмѣсто сънь, мухи падатъ по лицето и ти неволно вдигнешь рѫка за отбрана. Студътъ те сковалъ на мѣсто и така, неподвиженъ, осъмнешъ съ изстръпнали нозѣ и рѫцѣ. А тамъ въ окопитѣ, при буднитѣ отечествени стражи? О, боже, запази ги отъ нощния студъ и сквозенъ дъждъ, за да бѫдатъ утрѣ съ чилични нозѣ и рѫцѣ, да бѫдатъ стихия, ураганъ въ лицето на коравия врагъ! Дай имъ слънце, дай имъ сила, сгрѣй ги съ своя огънь нетлѣнъ, за да изтраятъ въ борбата до край!...

Студъ и болки ме вдигатъ на кракъ. Навънъ —влага и мъгла. Нѣма-ли да се вдигне тоя тежъкъ похлупакъ, който като плащаница е прѣмѣтнатъ надъ тоя сръбски край? Недалече се чува бързотечното буботение на планинска рѣка. Запѫтвамъ се по склона на хълма и бързо се навалямъ къмъ рѣката. Тукъ, въ тоя долъ, лѣтѣ е тъй приятно, срѣдъ шума на потока, блѣсъка на слънцето и пѣсеньта на пойнитѣ птици! А сега нѣкакъ страшно, тѫжно бучи горската усоя, при тѫжната пѣсень на водата. Днешното утро е мрачно, безъ слънчевъ лѫчъ, непривѣтливо, нерадостно; то задушва съ влага

и тежъкъ миризъ на умиращъ животъ... Нѣколко шепи студена вода разведряватъ натегналата ми глава и азъ се приготвямъ за животъ прѣзъ разсъмналия день.

Гордата „Вража-глава“ трѣбва днесъ де се окичи съ блѣсъка на стоманенитѣ орждия. Конетѣ, въ шесторни запряжки, напъватъ гърди, теглятъ, затъватъ, падатъ, а орждието, безъ лафетъ, се прѣмѣта и заваля надѣсно и налѣво, безъ да се отмѣсти крачка напрѣдъ. Проклетъ пжть! Планинскиятъ хребетъ е стръменъ, каленъ, а трѣбва да се стигне до неговото теме. И стотина войници заловятъ теглячитѣ въ ржцѣ, по петнадесеть—двадесесть подъ редъ, едни отлѣво, други — вдѣсно, опъватъ, повличатъ, изтеглятъ и бавно, но неспирно отмѣстватъ и отнисатъ орждията все по-нагорѣ и по-нагорѣ. Десетки други войници напиратъ и потикватъ отзадъ, стройно, по единъ викъ, по една заповѣдь на батарейния командиръ: Хепъ ха! Хепъ хай! — И орждието се надига, отмѣства, до умора на войници и коне. Подпрѣно съ камане задъ колелото, орждието чака нови усилия и новъ устремъ на коне и хора. И така—до върха на избраната позиция. Слѣдъ първото орждие слѣдва второ, трето, четвърто цѣла батарея и т. н. до край. Цѣлъ день — една батарея е изкачена на Вража-глава. А трѣбва утрѣ и други день да се качатъ още двѣ, три, — цѣло отдѣление. На тѣхъ е надеждата ни да се изгони залегналия противникъ въ насрѣщния масивъ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна.

Заредиха се еднообразни дни на усилена работа по пжтища, позиции и окопи. Настжплението вдѣсно на 8-та и 6-та дивизии върви бавно и трудно по сжщитѣ причини, както и при насъ: лошо врѣме и мжчна прѣсѣчена планинска мѣстность. Нашитѣ прѣдни вериги, обаче, постоянно заловятъ и ни водятъ всѣки день по десетина плѣнници. Тѣ биватъ подлагани на разпитъ и подъ стража се из-

пращатъ отвъдъ Св. Никола. Днесъ имахъ случай да разпитамъ десетина такива злощастници. Младъ, неврѫстенъ момъкъ, едва навършилъ 17 години, дѣте по обноски и сили, отчаяно и тѫжно разказва, какъ е билъ грабнатъ отъ село съ много свои неврѫстни другари и отведенъ въ казармата за служба. Слѣдъ мѣсецъ той билъ пратенъ на фронта и трѣбвало да се бие, да стрѣля, колкото може, колкото знае и научилъ. И стрѣлялъ до първа сгода да се прѣдаде на нашитѣ прѣдни постове. Плачливо, уплашено, убито отъ умората на дълга, изнурителна война, това дѣте извикваше и съжалението, и гнѣва на всички. Сръбскитѣ управници вдигнали всичко на кракъ, за да обезславятъ накрай своята държава, своя народъ. Разкарвани по всички фронтове и краища на Сърбия, тѣзи нещастни дѣца идатъ днесъ отъ Албания, слѣдъ като били на Дунава, срѣщу австрийци и германци. Другъ плѣнникъ, офицеръ, низъкъ, но здравъ и набитъ, съ бръснати мустаци, студентъ —инжинеръ отъ Виенската академия, не жали, че падналъ въ плѣнъ. Той не прѣдвижда нищо добро за Сърбия и скърби за нейния разгромъ, който прѣдрича: Пашичъ и офицерската лига погубили Сърбия. Той не иска повече да се врѫща въ тая страна, отказва се отъ своята „отачбина“, и далечъ, прѣзъ океана, ще потърси начинъ за животъ, стига живъ да остане слѣдъ войната... Но колко още слѣпи, фанатизирани войници стоятъ насрѣща ни, готови да одушатъ България съ два пръста на рѫката!

Врѣмето се малко изясни, мъглитѣ се вдигатъ, но по обѣдъ задуха студенъ вѣтъръ, и, вмѣсто мъгла, донесе дъждъ, а привечерь — снѣгъ. Върхътъ Св. Никола внезапно побѣлѣ: снѣжно покривало забули горскитѣ върхове и облѣче въ зимна прѣмѣна рътлини и чукари. Въ селото е каль и лапавица. Прѣзъ тия тъмни есенни дни, въ за-

тишието слѣдъ първия бой, друга мирна работа се върши задъ фронта. Нашата трапезария днесъ е прѣвърната на сѫдебна зала. Военниятъ полеви сѫдъ ще сѫди провинилитѣ се прѣдъ закона и отечеството войници. Прѣзъ време на война гѫста утайка пада на общественото дъно—тамъ, далечъ, задъ боевата линия, въ дълбокия тилъ; но нерѣдко лекъ смѣтъ замрѣжва и гладката повърхнина на войнишкото море по фронта. На боевия фронтъ тоя смѣтъ не се търпи, както утайката задъ фронта. Прѣдъ лицето на неприятеля всѣки трѣбва да застане съ вѣра въ борбата и упование въ своитѣ сили и тия на отечеството. Колебливитѣ и хитрецитѣ разслабватъ чиличената стѣна, която трѣбва да се издигне прѣдъ врага.

Мургави лица, хлътнали очи, лѣниво движение, несигуренъ говоръ, блуждаещъ погледъ—това е обикновениятъ прѣстѫпенъ типъ—въ мирно врѣме и прѣзъ война. Изправени прѣдъ сѫда, тѣ всички признаватъ своята вина и молятъ за пощада. Пощада прѣдъ лицето на врага! Не, такава тукъ нѣма ни за чужди, ни за свои. Тукъ влада суровиятъ законъ на войната, който поваля всичко, което не е съ нея, за нея и въ нея. Когато отечеството е въ опасность, личното благо е безъ цѣна; егоистичното „азъ“ не бива да говори, да подсказва, да вълнува... Сѫдътъ е строгъ. Присѫдата е неумолима. Тя прави силно впечатление на присѫтствуващитѣ въ сѫдебната зала—„собата“ на селската кръчма въ Равно-буче—и вънъ отъ нея. Войницитѣ се вълнуватъ, но не отъ строгостьта на закона, а отъ прѣстѫпната замисъль на войнишкия смѣтъ.

Една друга прѣстѫпна страсть широко цари непосрѣдствено задъ боевия фронтъ. И за нея като че-ли нѣма лѣкъ. Законитѣ на войната нѣкакъ затварятъ очи прѣдъ нея, отминаватъ я мълчеливо и дори — снизходително. Мародерство се казва тая дива, нечовѣшка страсть. Тя

е трижъ по-прѣстжпна, защото е станала занаятъ,—не на тия, които се биятъ и мратъ въ горещия бой: за тѣхъ нѣма врѣме да се нахранятъ дори спокойно, да се отморятъ отъ непрѣкжснатия ходъ и полетъ по върхове и чукари. Мародерствува тилътъ, ония, които идатъ слѣдъ побѣдителя и, наготово, въ обезлюдени градове и села, или въ изтръпналъ отъ уплаха домъ, намиратъ и врѣме, и ржка да грабятъ, насилватъ и рушатъ. Тая прѣстжпна страсть не е само у насъ; тя цари еднакво, а, може би, по-силно, и у френци, и у нѣмци, и у руси... Днешната война ще заклейми човѣчеството съ позора на тия нечовѣшки инстинкти.

Дивизионниятъ генералъ е строгъ и суровъ въ своитѣ заповѣди за редъ и дисциплина въ тила. Сждътъ—и той е въ своята роля. Но войната е продънена бездна, отъ която, наредъ съ безсмъртното, хероичното, се надигатъ и пълзятъ низки и грѣстжпни страсти. И тѣ оставятъ най-страшнитѣ спомени отъ разорение и гибель презъ войната.

Дългото прѣбивание въ Равно-буче, прѣдъ лицето на неприятеля, ни даде да видимъ много слабости на нашия тилъ. Нашитѣ транспорти се движатъ бавно, несигурно, и често дивизията рискува да остане безъ хлѣбъ и фуражъ. Цѣлата система е виновна за това. Волътъ е търпеливо животно; но волската кола е примитивно срѣдство за прѣвозъ. Колко горчила тровѣха душата на интенданта,—пъргавъ и взискателенъ, до педантизъмъ, началникъ! Днесъ Св. Никола е страховитъ, съ снѣжна буря и непроходимъ пжть. Никакъвъ транспортъ не може да мине прохода. Войскитѣ искатъ, чакатъ всичко отъ тиловия транспортъ, а наоколо, наблизо, никждѣ другъ пжть, друго съобщение.

Приготовленията за новия бой сж привършени. Всички полкове сж по мѣстата, отдѣто ще започне щурмътъ и настжплението. Цѣлата дивизионна артилерия е взела единъ дългъ фронтъ, отъ Примочище, на лѣвия ни флангъ, прѣзъ шосето, върховетѣ на Вража-глава, Муселимъ-перчимъ, до Китка, на дѣсния флангъ. Повече отъ 80 орждия ще забълватъ утрѣ-другидень огънь, когато заповѣдьта за боя се даде. Щабътъ на I армия бърза и иска нашето настжпление, въ връзка съ завързалитѣ се боеве при Княжевецъ, вдѣсно отъ насъ. Днесъ е послѣдниятъ прѣгледъ, който генералътъ прави на войскитѣ. Прѣдъ неприятелския фронтъ полковетѣ посрѣщатъ и изпращатъ генерала съ несмълкващо ура, а това дразни противника, който досѣща, че е близъкъ часътъ за нова срѣща, гърди съ гърди. И нѣколко снаряди запищяватъ надъ насъ и надъ генералската свита. Потрайте! още день—и ние ще приемемъ вашитѣ топовни поздрави, но на тѣхъ ние ще отвърнемъ съ гърма и мълнията на народната стихия.

Надалечъ отъ насъ се пукатъ неприятелски гранати и шрапнели. Нѣколко телефонисти се смѣятъ и шегуватъ съ тѣхъ. Ала смъртьта е невѣрница. Тя дебне жертвитѣ си и ги взема, когато никой я не очаква... Новъ шрапнеленъ пукотъ сепва безгрижнитѣ момчета: телефонистътъ Т. е тежко раненъ въ главата и скоро безъ болка, безъ мжки, склопи завинаги очи... Генералътъ го цѣлуна по челото... и ние снехме шапки прѣдъ служителя на дълга.

Горѣ, по върховетѣ, при нашитѣ войски, е свѣтло, слънчево врѣме. Чистъ, кристално-прозраченъ въздухъ, съ горска свѣжесть и есененъ хладъ, надува гърдитѣ и дишането е леко-леко. Гледката къмъ Бабинъ-зжбъ и Миджора е плѣнително красива. Слънцето обагря съ коси зари бѣлоснѣжнитѣ зжбери на върховетѣ, очистени отъ

мъглитѣ, които тъй дълго ги скриваха отъ насъ, отъ нашия взоръ. По тѣхнитѣ склонове и падини мека тъмно-лилякова мараня леко, едва уловимо, очъртава низинитѣ и скатоветѣ на планинскитѣ хълбоци и бедра. А задъ насъ Св. Никола, Орловъ-камъкъ, Дебели-ридъ,—всички потънали въ мъгла, забулени, невидими. Долу, въ Равни-долъ, сѣкашъ, кипящо море навдига кълба отъ димъ и пара, която се носи и вие надъ Равно-буче, чакъ до - село Яна. — Пъленъ контрастъ на ясното, безоблачно небе надъ Вража-глава и Муселимъ-перчимъ.

По късна вечерь се връщаме долу, при щабния бивакъ. Край потъналитѣ въ мъгла палатки се виятъ свѣтло-червени езици на буйни огньове. Човѣшки силуети, феерично освѣтени, се мѣркатъ край тѣхъ, надвѣсени надъ пламтящи главни и буйна жерава. Окото се взира въ пепелявия фонъ на вечерната мрачина и дълго се любува на двѣтѣ стихии — огънь и тъма...

VI.

12 октомври 1915 г.

Осъмваме съ студенъ, пърливъ вѣтъръ, който навѣва ситенъ като роса дъждъ; къмъ обѣдъ хвърчатъ вече въ въздуха лекитѣ кристални снѣжинки на първия снѣгъ.

По върховетѣ снѣжната буря е силна и снѣгътъ е засипалъ горскитѣ върхари и поляни. Въ това бурливо врѣме, когато снѣжната виялица е стихийна и страшна по планинскитѣ върхове, нѣколко войници, натоварени отъ интендантството съ бързи покупки, трѣбва да минатъ Св. Никола — назадъ въ България. Не остава врѣме да ги жалимъ и мислимъ, защото по обѣдъ щабътъ на дивизията разпорежда за бой утрѣ въ тъмни зори. Единъ бой, който дълго се приготовлява, но който много ни безпокои, поради особено силнитѣ позиции на неприятеля. Набързо прибираме всичко, оседлаваме конетѣ и чакаме заповѣдь за качване. Какъ мжчителни сж тия часове и минути на очакване! — Е, ще тръгваме, най-сетнѣ, обръща се къмъ мене моятъ другарь Т. — Ще вървимъ, а сѐ-таки тръгването закъснява. Трѣбва късно, привечерь, да замине щабътъ за позициитѣ, скритъ въ нощната тъма отъ очитѣ на неприятеля. Заповѣдьта за утрѣшното нападение се пази въ тайна; тя е отнесена въ полковетѣ съ нарочни пратеници. Къмъ 5 ч. слѣдъ обѣдъ тръгваме. Генералътъ е свилъ вежди и вперилъ очи въ отсрѣщнитѣ върхове, по които утрѣ смъртьта ще простре нашироко крилѣ. Цѣла дивизия ще настжпи и трѣбва, съ каквито и да било жъртви, да овладѣе Дрѣнова-глава и Модра-стѣна. Чувствата, които

ни вълнуватъ, нѣматъ равни на себе си въ миналитѣ дни. Конетѣ летятъ и ние не се усѣщаме, кога сме стигнали селото Яна. Отсѣдаме за малка почивка на конетѣ, потънали въ поть и облаци отъ пара. Селото Яна е спотаено въ дола, подъ самия върхъ Вража-глава. Скотовъдно селце, обезлюдено, съ запустѣли домове. По калнитѣ улици сж разхвърлени стжпкани и разбити домашни вещи, всѣкакъвъ видъ; вратитѣ зѣятъ зловѣщо, кжщитѣ — нѣми, мълчеливи, като че ли тукъ живи хора не сж живѣли. По малката селска рѣка плуватъ пчелни кошери, освободени отъ тѣхния скжпъ влогъ, праздни качета отъ сирене, туршия и други остатъци, напомнящи бѣснуването на войната. И сърби, и наши сж тършували и не оставили нищо, което може да съблазни или задоволи нѣкаква нужда. Но кой мисли днесъ за това? Ние сме съ чувства и мисли само за утрѣшния день. Ние искаме побѣда надъ врага и въ тоя моментъ не важи за насъ цѣната, на която ще я изтръгнемъ отъ него.

— Възседни! — И ние въ мигъ сме на конетѣ. Но отъ тукъ, прѣзъ набързо построения надъ планинска буйна рѣка мостъ, започва ужасно стръмниятъ и разкалянъ пжть, правенъ отъ нашитѣ пионери за позициитѣ горѣ на Вража-глава и Муселимъ-перчимъ. Конетѣ едвамъ крачатъ изъ гжстата лѣпкава каль, често спиратъ съ залѣпнали о земя крака и, трепeрейки, съ голѣми усилия се освобождаватъ и ни понисатъ пакъ нагорѣ. Вечеренъ сдрачъ се спуска по планинскитѣ хребети и ние мълчеливо въ дрезгавината на настжпилата нощь, възлизаме по стръмнинитѣ. Конетѣ пръхтятъ и дишатъ тежко, до задушване. Да спремъ за почивка — не можемъ. Трѣбва да вървимъ непрѣстанно и на опрѣдѣлено врѣме да бждемъ на наблюдателния постъ. Моятъ другарь се плаши — коньтъ му е слабъ, ще остане по пжтя, едвамъ

дишайки отъ умора. А щабътъ е вече отминалъ далечъ напрѣдъ и не се види въ мрачината, затуленъ изъ нѣкои кривини. Можемъ да се заблудимъ изъ обширния планински масивъ, съ безброй падини, възвишения, гори, поляни и ущелия. Още малко — и опаснитѣ стръмнини се свършватъ. Излизаме на открити полянки, по седловината на върха. Ясенъ мѣсецъ изплува надъ хоризонта и залѣ съ мека, блѣдна свѣтлина околнитѣ върхове и склонове. Свободно въздъхваме, ясно виждайки недалечъ отъ насъ силуета на дивизионния генералъ, н-ка шаба на дивизията, офицери и ординарци, отминали напрѣдъ. Но друга опасность ни заставя да се разрѣдимъ наново и бързо да отминемъ открититѣ за очитѣ на неприятеля мѣста. Ние вървимъ по открита рътлинка, на която бодърствуващиятъ неприятель би могълъ да зърне очъртанитѣ силуети на хора и коне и по нашето движение да заключи за прѣдстоящето настѫпление. По-нагорѣ, къмъ върха, дѣто е нашиятъ наблюдателенъ постъ, опасностьта да бѫдемъ открити отъ неприятеля, при лунната свѣтлина на ясната нощь, става по-голѣма. Отсѣдаме конетѣ задъ единъ малъкъ склонъ и пѣшкомъ, по стръмния скатъ на едно плоско възвишение, излизаме на открития за цѣлата околность връхъ. Тукъ отрано е приготвенъ салашъ въ една малка падина, далечъ отъ лѣтната колиба на една бачия. Застанали по двама-трима, скрити подъ билото на върха, по нанадолището на единъ скатъ, въ широкитѣ брѣзди на новонаправенъ пѫть, който извежда горѣ, на наблюдателния пунктъ, оглеждаме околностьта и не можемъ да се нагледаме на дивната картина. Тукъ царува другъ миръ. Нѣма и поменъ отъ снѣжнитѣ вѣялици на св. Никола и Равно-буче. Нощьта е топла, почти лѣтна. Горска свѣжесть и зеленина на тънки буки е надолу, изъ урвитѣ, и висока, сочна трѣва—по равнището. Но ни стада, ни па-

стири—изъ тоя тъй хубавъ планински кжтъ. Миналитѣ бури прѣзъ боеветѣ на 2 и 5 октомври сж пропждили всичко живо далечъ задъ сръбския фронтъ. Подъ насъ дълбоки сръбски окопи опасватъ цѣлия склонъ на горското възвишение, обърнати къмъ нашитѣ настжпващи тукъ по-рано дружини. Окопитѣ сега сж празднии мълчеливи, съ слаби слѣди отъ залегнали по-рано въ тѣхъ бойци. Сърбитѣ отстжпиха Вража-глава отъ страхъ да бждатъ обходени, силно изложени на артилерийския ни огънь отъ Китка. Но тѣхнитѣ позиции тукъ сж били силни и изглежда, че тѣ нѣкакъ прибързано сж ги опразнили и напуснали. Не ни сдържа подъ билото на хребета и ние се запжтваме за откритияя върхъ. И ето—ние сме лице срѣщу лице съ неприятеля. Пъленъ, голѣмъ мѣсецъ плува по ведро, синьо небе и залива съ сребристи лжчи цѣлия край. Нощьта става се по-ясна и по-свѣтла. Това ни помага да обхванемъ и обозремъ неприятелския фронтъ по цѣлото му протежение отъ Бабинъ—зжбъ, прѣзъ Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, до Маджарица. Въ неприятелския станъ е тихо, гробно безмълвие, никакво движение, никаква свѣтлина, или другъ признакъ на животъ. Влѣво отъ насъ страховито се издига ярко освѣтениятъ отъ мѣсеца силуетъ на Бабинъ-зжбъ, съ неговитѣ зжбери и високи отвѣсни скали и падини. Отъ врѣме на врѣме пухливи, малки бѣли облачета забулватъ челото на върха, скоро отминаватъ нататакъ и Бабинъ-зжбъ наново грозно и зловѣщо разголва плѣщитѣ си, покрити феерично съ тънка бисерно-свѣтла снѣжна одѣжда. Още по-далечъ, задъ Бабинъ-зжбъ, се очъртава силуета на бѣлоглавия Миджоръ, а близо прѣдъ насъ се издига лѣсистиятъ масивъ на Дрѣнова-глава—второ Султанъ-тепе, грамаденъ масивъ, добрѣ укрѣпенъ, съ гжста редица телени мрѣжи и дълбоки окопи по всички склонове. Дрѣнова-глава се прѣ-

прѣчва срѣдъ дефилето, по пѫтя за Нишъ, който затваря, спирайки всѣко настѫпление отъ изтокъ. Тукъ е заседналъ упоритиятъ неприятель въ съставъ не по-малко отъ 5 пѣхотни полка и нѣколко батареи, и отъ тукъ ще отбранява прохода за къмъ Нишъ. Вдѣсно отъ Дрѣнова-глава, прѣзъ малката падина на Дрѣновъ-долъ, се издига гребена на стръмния високъ хребетъ, дългъ 5—6 клм., нарѣченъ Модра-стѣна. Името е сполучливо. Сини скали, съ рѣдки шубраци и храсти, стръмно спускащи се къмъ Тимокъ, съ значително дългъ фронтъ къмъ насъ, правятъ позицията страшна и непристѫпна. Когато настѫпилата откъмъ Бѣлоградчикъ III армия, прѣзъ между-съюзническата война, трѣбваше да дебушира къмъ Нишъ прѣзъ сѫщия тоя пѫть, нашитѣ полкове сѫ прѣтърпѣли значителни загуби и дали тежки жертви. Сега ни се налага грижливо подготвено настѫпление, съ флангов бой и обходни маневри. Оперативниятъ планъ на щаба е умѣло изработенъ и никой се не съмнява въ неговата резултатность. Успѣшно завършенитѣ по-рано операции съ завземането на Глоговица, Китка и Вража-глава ни обезпечаватъ свобода на дѣйствие къмъ лѣвия сръбски флангъ. Тукъ е пратенъ за далеченъ обходъ 34 полкъ, който ще ни свърже сѫщеврѣмено съ дѣйствуващата вдѣсно отъ насъ, къмъ Княжевецъ, 8 дивизия. Съ извѣстна охрана на нашия лѣвъ флангъ откъмъ Бабинъ-зѫбъ, ние сме готови за настѫпателния бой.

Наблюдателниятъ постъ е направенъ на най-високия носъ на Вража-глава, надвисналъ надъ с. Балта-бериловица; селото е скрито долу и невидимо за насъ. Много е лично мѣстото на поста, изложено на очитѣ и огъня на неприятеля. Набързо прѣзъ нощьта пионеритѣ приготвятъ още единъ постъ. Вдѣсно отъ насъ, на сѣверния скатъ на едно възвишение, невидими отъ неприятеля, сѫ бивацитѣ на една наша бригада и нѣколко бата-

реи. Влѣво — далечъ къмъ Примочище — сж бивацитѣ на друга бригада. Утрѣ въ тъмни зори полковетѣ трѣбва да се спуснатъ надолу къмъ политѣ на отсрѣщния масивъ. Сега отдалечъ бивацитѣ изглеждатъ въ нощьта като нѣкаква фантасмагория: безброй огньове, извили треперливи езици до възбогъ, освѣтляватъ горскитѣ рътлини и се оглеждатъ въ бездънния сводъ на ясното небе. Пламъцитѣ ту загасватъ и замъждукватъ съ злато-жълта свѣтлина, ту наново се разгарятъ и заливатъ съ червеникаво-искряща зарева ближнитѣ горски туфи и войници. Остриятъ екъ отъ ударитѣ на брадва отекне нѣйдѣ изъ гората и замре въ тайнствеността на тихата ясна нощь. Малко-помалко, обаче, огньоветѣ загасватъ и късно прѣзъ нощьта въ нашия станъ настжпва грозна тишина. Войницитѣ спятъ. Тѣ виждатъ на сънь дѣцата си, женитѣ си, майкитѣ си, и почти никой не прѣдугажда косата на смъртьта прѣзъ утрѣшния день. Колцина отъ тѣхъ спятъ сѣтния си сънь, послѣдната нощь на своя животъ, изгасването на който прѣдчувствова нѣкой ближенъ тамъ далече, въ родния край . . .

Застанали по билото на върха, взираме се на всички страни да доловимъ невидимото, неизвѣстното. Нощниятъ хладъ освѣжава ясната мълчелива нощь, свѣтла като день, гали душата съ неземна благость и тайнствено нашепва за мистичното, неуловимото въ божия свѣтъ, пъленъ съ толкова прѣлесть и щастие, колкото — съ ужасъ и страховитл дни. . .

Не ни се спи, но се трѣбва да си отпочинемъ, за да бждемъ утрѣ рано на кракъ. Полегнали врѣзъ сѣното, край буенъ огънь въ горската колиба, изпиваме по чаша чай и хапваме кжсъ студено, варено месо. Идилия — прѣдъ бой! Ние се вълнуваме, но се-пакъ не прѣдусѣщаме ужаситѣ на утрѣшния бой. Спорътъ продължава до късно за масиране на артилерийския огънь. А огъньтъ прѣдъ насъ до

гаря, пушекътъ въ колибата почти ни задушва и люти на очитѣ, които неволно се затварятъ за сънь.

Въ 4 часа сутриньта сме на наблюдателния постъ. Нощьта е сѐ тъй свѣтла, тиха. Мѣсецътъ, високо надъ хоризонта, гасне бавно подъ утрѣнната зора на настжпващия день. Внезапно, далечъ къмъ дѣсния флангъ на неприятелскитѣ позиции, се разнася продължително ура. Вслушваме се къмъ тоя край и долавяме устрема на единъ отъ нашитѣ полкове, който, слѣзълъ отъ върховетѣ, наближилъ неприятелскитѣ прѣдни позиции и се хвърлилъ на ножъ къмъ врага. Несмълкващо ура оглушава горскитѣ усои и падини и ту замлъкне, ту буйно наново се подеме. Боятъ е започнатъ.

Шумъ и смущение въ неприятелския станъ. Сърбитѣ ни чакатъ вече толкова врѣме на тази позиция, но сепакъ тѣ сж изненадани отъ внезапното настжпление. Тѣ се опомнятъ и не слѣдъ много врѣме се издигатъ високо въ небето цвѣтни сигнални ракети по цѣлия сръбски фронтъ. Нѣщо запалено по крайния хълбокъ на Дрѣнова-глава издига пламъкъ до небето, а пушеченъ изстрѣлъ още не се чуе. Сърбитѣ мълчатъ. Една отъ нашитѣ батареи, вдѣсно отъ насъ, дава първия топовенъ изстрѣлъ. Слѣдъ него слѣдва втори, трети и скоро цѣлата околность се оглася и тресе отъ топовни гърмежи. Гребенитѣ и скатоветѣ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна се посипватъ съ шрапнелни кандила. За мигъ свѣтне взривътъ на шрапнела, чуе се топовенъ грънъ и бѣли пухливи облачета се настелятъ надъ неприятелскитѣ окопи. Долу, въ политѣ на Дрѣнова-глава, пушечниятъ огънь закипява. Сърбитѣ откриватъ убийственъ огънь, залегнали въ дълбоки окопи, а нашитѣ полкове въ центъра и на дѣсния ни флангъ настжпватъ стремптелно, мълчеливо. Понѣкога огъньтъ е тъй бързъ и оглушителенъ, че, сѣкашъ,

слѣдъ мигъ ще стане нѣщо страшно, поразително за една отъ странитѣ. И огъньтъ пакъ отслабва, намалява, войскитѣ се дигатъ напрѣдъ и залѣгатъ за нова стрѣлба, новъ гърмежъ. Пушечниятъ огънь се слива съ орждейнитѣ изстрѣли на полската и планинска артилерия и адски тътнежъ огласява цѣлата планинска околность и низкото дефиле прѣдъ неприятелската позиция. Огъньтъ е убийственъ и непрекжснатъ, безъ почивка. Смъртьта коси и съ стотици българи и сърби гинатъ по скатоветѣ на планината. Къмъ 7 часа сутриньта първитѣ окопи на неприятеля сж взети. Пушечниятъ огънь намалява, но артилерийскиятъ е въ своя разгаръ. Нашитѣ батареи търсятъ неприятелскитѣ и—обратно. Често сръбскитѣ шрапнели и фугасни гранати падатъ близо край насъ, а нашитѣ намиратъ сръбскитѣ орждия и ги заставятъ да млъкнатъ. Едни отъ тѣхъ се мѣстятъ, други двѣ намѣрихме по-късно разрушени отъ нашия точенъ огънь. Избита бѣ цѣлата прислуга, съ батарейния командиръ, погребени до самия окопъ, съ дървени кръстове надъ купчина пръсть... Очевидно, нашата артилерия, по-многобройна, взе върхъ надъ неприятелската, която, въ съставъ не по-малко отъ 6 батареи, стрѣля рѣдко и несполучливо. Но за туй пъкъ пушечниятъ сръбски огънь е ураганенъ. Ала нашитѣ полкове не знаятъ прѣчки въ своя устремъ. На дѣсното наше крило 58 полкъ е напрѣдналъ и залегналъ близо до селото Балта-Бериловица. Това смущава много неприятеля и той отчаено се съпротивява. 17 полкъ се покачилъ по западния склонъ на Дрѣнова-глава, а 4 полкъ е още долѣ, въ подножието на гребена. Къмъ него е насоченъ убийственъ огънь и той стои залегналъ въ низинитѣ прѣдъ сръбскитѣ окопи. Третата бригада прави далеченъ обходъ на Модра-стѣна и нѣйната намѣса ще се почувствова утрѣ, въ продължението на боя. Слѣдъ 6 часа непрѣкжснатъ адски огънь, къмъ обѣдъ боя замира, за малка от-

мора. Зловѣщо затишие. Но нашата артилерия скоро започва пакъ. Тя събира често огъня си въ дадена плоскость и сѣе смърть и разрушение. Неприятельтъ, очевидно, изпразва обстрелванитѣ позиции, но, залегналъ на други редъ окопи, открива убийственъ огънь срѣщу настжпилитѣ къмъ него наши вериги отъ 4 и 58 полкове. Късно сл. обѣдъ 57 полкъ е миналъ р. Тимокъ и се спуща по далечни склонове къмъ Модра-стѣна. 34 полкъ се ангажирва тоже въ лютъ бой и напада далечния лѣви сръбски флангъ. Боятъ наново се разгаря по цѣлия фронтъ. Високо по склоноветѣ на Дрѣнова-глава и близо до теленитѣ мрѣжи на неприятеля се е спрѣлъ 17 полкъ. Той е злѣ изложенъ на неприятелския артилерийски огънь отъ върховетѣ 989 и 958. Неговиятъ командиръ е самъ срѣдъ войницитѣ, дига ближната рота на атака, но скоро ротата остава безъ водачъ убитъ е послѣдниятъ офицеръ. Полковникъ Павловъ прѣдприема самъ разузнаване, за да настжпи въ атака къмъ върха 958, но скоро пада тежко раненъ. Задъ теленитѣ мрѣжи сърбитѣ хвърлятъ ржчни бомби, които трѣщятъ зловѣщо и се пукатъ съ оглушителенъ грьмъ. Картечницитѣ тракатъ непрѣкжснато и косятъ привдигналитѣ се за настжпление вериги на 4 и 17 полкове. Четвърти полкъ е изложенъ на кръстосанъ огънь отъ върха 958 и фронта, но още се държи до самитѣ телени мрѣжи на неприятеля. Генералътъ е на телефона. Той заповѣдва атака на всички полкове и овладѣване на планинския масивъ. Сръбската артилерия мълква за моментъ и нашата насочва огъня си къмъ сръбскитѣ окопи, близо до които сж залегнали нашитѣ прѣдни вериги. Трепетни моменти. Настжпва затишие прѣдъ буря. Полковетѣ поематъ сѣтни сили за щурмъ. Сръбскитѣ окопи сж дълбоки два метра, съ бойници, покрити съ чимъ и запазени отъ шрапнелния огънь. Но нашитѣ започватъ да стрѣлятъ съ фугасни гранати, които причиняватъ грозни опу-

стошения. Бригадниятъ командиръ, полковникъ Круневъ, съобщава, че той ще извърши атаката презъ нощьта, за да преодолее по-лесно теленитѣ прѣгради. Боятъ поутихва съ падането на нощьта и двѣтѣ страни заставатъ уморени, една срѣщу друга, лице съ лице. Трѣбва да признаемъ: сърбитѣ сж достойни противници на българския войникъ.

Всички сме съ вѣра въ близката побѣда. Въ 8 часа вечерьта адскиятъ пукотъ и тътнежъ на пушечния и орждеенъ огънь започва наново, стихийно. Атаката е прѣдприета. Но сърбитѣ бодърствуватъ и съ ржчни бомби, картеченъ и пушеченъ огънь сѣятъ смърть срѣдъ нашитѣ редове. Неприятельтъ хвърля своитѣ поддържки въ боя, който става лютъ и съ колебливи успѣхи за двѣтѣ страни. Сърбитѣ се опитватъ да контраатакуватъ, но нашитѣ ги отхвърлятъ съ тежки загуби и повръщатъ въ дълбокитѣ имъ окопи.

Петнайсеть часа непрѣкжснатъ бой!

Цѣла нощь артилерията стрѣля. Призори огъньтъ стихва и двѣтѣ вражески страни, оттеглени на първитѣ си позиции, се смълчаватъ. Вѣроятно, устройватъ се за новъ скорошенъ бой. Настжпилиятъ день държи въ тревога и двѣтѣ страни, прѣднитѣ постове на които се взаимно и непрѣкжснато обстрѣлватъ, безъ никакви настжпателни движения. Привечерь сърбитѣ откриватъ честъ пушеченъ огънь, а късно прѣзъ нощьта се опитватъ да настжпятъ срѣщу 34 полкъ, който, прѣдизвѣстенъ, очаква врага. Той посрѣща неприятеля съ убийственъ огънь и ржчни бомби, които за първъ пжть нашитѣ турятъ въ дѣйствие. Ефектътъ е поразителенъ. Съ страшни загуби сърбитѣ се оттеглятъ назадъ, въ дълбокитѣ окопи по върха на Дрѣнова-глава. Дали тая атака на сърбитѣ не бѣ отстжпателна маневра? защото, слѣдъ нейното отбиване, ние имахме несъмнѣни данни за общо сръбско отстжпление. Къмъ това допринесе много обходното

движение на 34 и 58 полкове, което внесе смущение въ сръбския лагеръ. 34 полкъ се явява въ тилъ и флангъ на сърбитѣ къмъ Княжевецъ, кждѣто 8 дивизия е настжпила, и ускорява съ явяването си падането на града. Бързо слѣдъ това 34 полкъ се завръща къмъ нашия дѣсенъ флангъ. Неговото появяване отвъдъ Тимокъ, по склоноветѣ на планинския хребетъ Маджарица, изненадва сърбитѣ подъ Модра-стѣна. Неприятельтъ се бие ожесточено, но рискува да бжде отрѣзанъ въ своя тилъ. 58 полкъ се е тоже впилъ въ дѣсния хълбокъ на Дрѣнова-глава; напразно прѣзъ нощьта и на другия день сърбитѣ се опитватъ да го измѣстятъ отъ заетитѣ позиции. Цѣла нощь и цѣлъ день тѣ се гърчатъ по нападнатия отъ всички страни масивъ. Най-сетнѣ, съзнавайки безизходностьта на положението си, късно прѣзъ нощьта на 12 октомври сърбитѣ започватъ своето отстжпление. Напрѣдналитѣ наши части тая нощь констатирватъ изпразването на сръбскитѣ позиции, които падналата мъгла е закрила и защитила отъ прѣслѣдване. Настжпилитѣ полкове прѣзъ деня на 13 октомври бързо заематъ цѣлия масивъ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна. Вечерьта буйни огньове оповѣстиха по върховетѣ и склоноветѣ на планината падането на непристжпнитѣ и страшни сръбски позиции.

Побѣда! По цѣлия западенъ фронтъ побѣда! Тая дума се носи като вихъръ по цѣлия станъ и е на устата на всички; тя се чете въ блѣсъка на очитѣ, въ купнежа на сърдцето; тя се носи въ чистия лазуръ на небето и достига до огненитѣ зари на слънчевия свѣтликъ. Побѣда! Неготинъ, Зайчеръ, Княжевецъ сж паднали подъ ударитѣ на 6 и 8 дивизии, дѣйствуващи вдѣсно отъ насъ. Отъ Дунава до долното течение на Тимокъ сърбитѣ сж разбити и подъ напора на тритѣ наши дивизии, за да не скжсатъ връзката по вжтрѣшния си фронтъ, започватъ общо отстжп-

ление къмъ Нишъ. Отъ сѣверъ новинитѣ сѫ тоже добри: по двата брѣга на Морава сърбитѣ сѫ разбити и опразнили Лапово, Крагуевецъ, Александровецъ и Свиленецъ. Връзката между съюзнишкитѣ войски отъ сѣверъ и нашитѣ отъ западъ е близка, прѣдстояща. Сърдцата се свиватъ и биятъ тревожно-радостно, очитѣ блѣскатъ: сломяването на единъ врагъ, който тъй много ни душеше и гнетеше, е очевидно, близко... А съ това и нашето обединение се сбѫдва, осѫществява се една национална мечта.

*

Полковетѣ отминаватъ напрѣдъ изъ дефилето, по надвисналитѣ отъ двѣтѣ му страни планински чукари, по стѫпкитѣ на отстѫпилия неприятель. Но тамъ назадъ, въ Равно-буче, е адътъ на войната. Задъ боевия фронтъ, непосрѣдствено слѣдъ боя, въ полскитѣ лазарети картината е грозна, страховита. Боятъ се прѣживѣва почи безчувствено. Но задъ него воплитѣ и мѫкитѣ на раненитѣ и умиращитѣ сѫ по-страшни, отколкото трепета подъ шрапнелния и пушеченъ огънь. Тукъ виждате войната не въ тържественния маршъ на войскитѣ, подъ звука на музикитѣ и барабана, съ развѣти знамена и свѣтнали лица и очи, а —въ истинското й изражение—въ кръвьта, страданията и смъртьта (Толстой, Севастополь.)

Още въ ранното утро на първия день отъ боя раненитѣ започватъ да се стичатъ къмъ прѣвързочнитѣ пунктове и отъ тамъ—къмъ дивизионнитѣ лазарети. Тѣ идатъ сами изъ калния пѫть, а тежко раненитѣ снѣматъ на носилки. Привечерь на 10 октомври тѣхното число е значително; сутриньта на 11-и широката поляна прѣдъ лазарета е покрита отъ лежащи и стенящи, които чакатъ редъ за прѣвръзка. Леко раненитѣ сѫ насѣдали край огньове и разказватъ за боя, смѣятъ се и се радватъ, че сѫ изпълнили дълга си и останали живи. Редомъ до тѣхъ сѫ тежко

раненитѣ. Едни отъ тѣхъ сѫ въ болничнитѣ палатки, а други—на носилки, чакатъ тоже редъ за помощь въ прѣддверието на прѣвързочната палатка. На едного колѣното строшено; на други увиснала рѫката, безчувствена, раздробена; до него се гърчи въ прѣдсмъртни мѫки раненъ въ корема старъ войникъ, който тѫпо гледа и не вижда нищо, съ блѣдомургаво лице и замрѣжени очи; четвърти се сърди, че още не е прѣвързана раната му на гърдитѣ, пронизани на двѣ мѣста; на пети очитѣ сѫ прѣвързани още отъ пункта, цѣлото му лице е обгорѣло, устата—подути: раненъ е отъ взрива на рѫчна бомба. . . Тълпата отъ ранени става се по-многобройна, нервно-възбудена, викайки за помощь; а прѣврѣзкитѣ отиватъ бавно, защото работятъ само двама лѣкари и нѣколко санитарни подофицери. По-късно ме срѣща началникътъ на лазарета, грохналъ отъ умора, не спалъ и работилъ непрѣкѫснато два деня и двѣ нощи, отчаенъ отъ бавната експедиция на раненитѣ.—Ще залудѣя, ми казва; а ѫглитѣ на устата му се свиватъ нервно и въ очитѣ му блѣщятъ сълзи.—Не мога повече! А всички искатъ помощь, и трѣбва да имъ се даде! И колцина иматъ нужда не само отъ прѣврѣзка, но и отъ бърза операция, или отъ по-грижливо изслѣдване на раната!—Окуражавамъ доктора, който съ свито сърдце се завръща наново въ прѣвързочната палатка.

А тамъ въ единъ ѫгълъ е вече издъхналъ капитанъ Н-въ. Неговиятъ ординарецъ го покрилъ съ домашна завивка, надъ главата му поставилъ букетъ отъ увѣхнали цвѣтя—сѫщитѣ, които жената и дѣцата му поднесли и дали на раздѣла съ тѣхъ... Горкитѣ цвѣтя!—съ клюмнали челца и овѣхнали листа тѣ трогателно красятъ смъртното легло на героя. Азъ не издържамъ гледката и отминавамъ нататакъ, къмъ другитѣ ранени.

Ударенъ въ главата отъ шрапнеленъ куршумъ, занесенъ въ несвѣсть, лежи на носилка младъ интелигентенъ войникъ. Раната е очистена, но ефектътъ е подъ счупения черепъ и помощьта на лѣкаря е съмнителна.

Обръщамъ се къмъ близкото легло на единъ постоянно стенящъ, срѣдна възрасть, който се гърчи и охка: раненъ е злѣ на двѣ мѣста: въ слабинитѣ и корема. Какъ ще бѫде прѣхвърленъ прѣзъ Св. Никола тоя нещастникъ, който иска бърза помощь и спокойно лежене?

Въ лазарета не се правятъ никакви операции. За това сѫ приготвени болници назадъ, въ тила. Но тѣ сѫ тъй далечъ!

Съ раздробенъ кракъ, завитъ съ шинелъ, лежи на носилка старши подофицеръ. Той знае опасната си рана, но е тихъ, съ спокоенъ погледъ и сериозно изражение на лицето. Болкитѣ отъ врѣме на врѣме сбръчкватъ лицето му, той затвори очи и слѣдъ малко пакъ равнодушно заглед̀ва околната тълпа отъ страдалци.

Раненитѣ сѫ многобройни. Боятъ бѣ жестокъ и горещъ. Отъ нѣкои дружини сѫ излѣзли изъ строя повече отъ 200 души.

Дивизионциятъ генералъ ме повръща назадъ, къмъ лазарета. Иска самъ да посѣти героитѣ и имъ раздаде цигари и тютюнъ.

—Ще отмъстимъ за васъ, момчета!—се обръща генералътъ къмъ раненитѣ. Вие изпълнихте най-светия си дългъ—дълга къмъ отечеството. То нѣма да забрави вашия подвигъ. Ще се гордѣе съ васъ, а вие—съ велика България! Търпение и куражъ!

Войницитѣ сѫ трогнати до сълзи.

Излизаме отъ лазарета мълчаливи, но горди и съ възбунена душа.

Така народитѣ творятъ своитѣ велики дѣла.

VII

18 октомври 1915 г.

Свършихасе, най-сетнѣ, днитѣ на дългото и тягостно прѣживяване въ Равно-буче. Цѣли десеть деня въ тая адска дупка, срѣдъ мъгла, студъ, дъждъ и каль невъобразима! Щастливиятъ изходъ на боя заличи тегловнитѣ спомени и ние наново, съ радостни чувства и подемъ, тръгваме по петитѣ на неприятеля.

Въ ранно утро сме на пѫть. Планинскитѣ върхове и рътлини страховито ни оглеждатъ и съ наведени чела мълчеливо струватъ пѫть на побѣдителя да отмине. Шосето се вие като змия около горскитѣ стръмнини, по брѣга на планинската рѣка, мѫтна и бързотечна. Ето, тукъ, на десетина метра отъ пѫтя, въ хълбока на Вража-глава, е била цѣла наша батарея. Тя е громила неприятеля и, постоянно търсена отъ него, храбро е устояла на своята позиция. Шосето е осѣяно съ сръбски снаряди, които сѫ бранили входа въ село Балта-бериловица. Напразно! Тукъ нашитѣ сѫ показали чудеса отъ храбрость и пълзешкомъ, постепенно сѫ настѫпвали и изгонвали сърбитѣ отъ удобни позиции.

При входа на селото купчина санитари се събрали около единъ трупъ, завитъ съ войнишки шинелъ. По тѣхнитѣ лица не се чете скърбь, а нѣкакъ весело, дяволито ни поглеждатъ и навеждатъ глава. Не ни бѣ мѫчно да отгатнемъ скоро войнишката игра: мъртвецътъ бѣ голѣмъ сръбски шопаръ, застрѣлянъ—не въ боя—отъ тия, които чакатъ отминаването на войскитѣ, за да се прѣдадатъ на работа. . .

Балта-бериловица е голѣмо село, съ полицейски участъкъ, съ хубави, богати кѫщи и бахчи. Селото е праздно, безъ жива душа. Прѣдъ селото е имало масивенъ, хубавъ административенъ домъ, отъ който днесъ стърчатъ само нѣколко бѣли стѣни, срѣдъ купъ отъ развалини—слѣди отъ миналата война. Всички други сгради сж запазени, непокжтнати. Минаваме прѣзъ селото и поемаме пжтя прѣзъ красива плодородна котловина, къмъ селата Иново и Кална. Ние сме въ подножието на Дрѣнова-глава, дѣто три дни кипѣ лютъ бой. Непогребани трупове — наши и сърби — затулени задъ храсти и бурени, спиратъ ни за мигъ: наблизо край пжтя санитари ровятъ мъртавцитѣ—безучастни, безстрастни; равнодушни. Вънъ отъ селото огнени езици се виятъ надъ горяща кжща, въ която прѣдателски загинали тежко ранени двоица братя, потърсили подслонъ н убѣжище прѣзъ боя. Сега кжшата се прѣвръща на пепель — сурова войнишка отплата. . .

Пжтьтъ изъ дефилето е добъръ, но каленъ. По него се движатъ въ безкрайна редица обози, огнестрѣлни паркове, интендантски коли и пр. Всички слѣдватъ пжтя къмъ Сврьликъ—Нишъ, слѣдъ отминалитѣ полкове. Ние се отбиваме за малко въ с. Иново — красиво селце въ сѣвероизточнитѣ поли на Вража-глава, съ зелени пасбища и гоенъ добитъкъ. Сърбитѣ не успѣли да избѣгатъ, отстжплението на войскитѣ изненадало населението и то, слисано, останало на кръстопжть, съ натоварени кола, прибрана покжщнина и добитъкъ. Чичовцитѣ съ дългитѣ пушки отъ етапния полкъ нѣкакъ свѣнливо се намисатъ въ разстроения животъ на селото и скоро турятъ редъ въ него. Повечето възрастни, стари хора, сами стопани на земя и имотъ, тѣ не изтрайватъ прѣдъ тжжната гледка на запустялото село и захвърлена покжщнина. Прибиратъ изоставения добитъкъ и пръснатитѣ тукъ-тамѣ жени и дѣца, сѣкашъ, щз пазятъ

свой домъ и челядь отъ лоша напасть. Трогателно до сълзи е това усърдие, тѣзи чувства на човѣщина, на грижа къмъ изпадналия въ неволя братъ! ... Първата треска на горещия бой, която раздухва страсти и нечовѣшки инстинкти, като че отслабва и отстжпва прѣдъ опомнянето и моралнитѣ усѣти на човѣка. ..

Останалитѣ въ село жени, старци и дѣца завардватъ своя имотъ, себе си и дома си. Но ние жалимъ ония нещастници, които, тръгнали подиръ отстжпващата войска, изнемогватъ по калнитѣ пжтища, прѣмръзнали отъ студъ, въ дъждъ и снѣгъ, съ кърмачета и невръстни дѣца на ржцѣ, не знаяйки сами, какво могатъ да спасятъ съ своето бѣгство. На тѣхния животъ никой не посѣга, а изоставениятъ „безстопанственъ" имотъ е готова плячка на тѣхни и наши... Застигаме нови групи бѣжанци, застанали отъ страна на пжтя, съ натоварени сани и прѣгърнати едно о друго купъ полуголи, измокрени, боси и окаляни до поясъ дѣца. Дѣцата зъзнатъ отъ ранния есененъ студъ, а майкитѣ и старцитѣ поглеждатъ безнадеждно на насъ, съ безкраенъ смутъ и трепетъ въ душата. Окаянитѣ! Тѣ се объркали и не могатъ да продължатъ бѣгството повече, нито имъ е позволено въ тоя моментъ да се върнатъ назадъ, въ нашия тилъ. Какво ще стане съ тѣхъ? Оскотѣли, женитѣ биятъ плачещитѣ дѣца съ сжщата суровость, съ каквато завръщатъ бѣгащитѣ и навързани една о друга свини. Скотътъ и дѣцата иматъ еднаква стойность въ тия дни на бѣгство и разгромъ.

Привечерь, когато войскитѣ отминаха напрѣдъ, а етапнитѣ дружини заеха селата въ нашия тилъ, дивизионниятъ генералъ заповѣда да се позволи прибирането на бѣжанцитѣ въ напуснатитѣ отъ тѣхъ по-рано села.

Стигаме въ село Кална едновременно съ студенъ, дребенъ, сквозенъ дъждъ. Оттатъкъ мжтния Тимокъ, срѣдъ широка лжка, надалечъ сж пръснати селскитѣ кжши, въ

просторни градини и нивя. Хубава, малка църква се бѣлѣе надъ селото и ти напомня нѣщо родно, мило на сърдцето. Свещеникътъ забѣгналъ и той, Богъ знае какво да спасява! —сигурно не своята душа или онaя на паството, въ която днесъ се е смръкнало и е настжпила дълбока, тъмна нощь.

Събранъ въ просторна кжща на селски първенецъ, щабътъ на дивизията се справя съ мжчнотиитѣ на планинския лабиринтъ и бързо взема рѣшения за настжпление на частитѣ. Неприятельтъ отстжпва по страничнитѣ на единствения пжть върхове и нашитѣ полкове трѣбва да го прѣслѣдватъ и гонятъ съ бой, безспирно, при най-лошо врѣме — дъждъ, каль и мъгла. Отдръпването на лѣвото сръбско крило отъ Княжевецъ заставя стоещитѣ прѣдъ нашия фронтъ сръбски полкове да изоставятъ, слѣдъ слабъ бой, хубаво укрѣпени позиции и да се прибиратъ назадъ къмъ свърлишкитѣ височини, за сетенъ и упоритъ бой прѣдъ Нишъ. Пръснати по планинскитѣ върхове и ридове, цѣла седмица вече нашитѣ храбреци стискатъ день и нощь пушката въ ржцѣ, настжпватъ, замръкватъ и пакъ осъмватъ съ нея въ кални окопи, урви и падини.

Прѣкараната нощь въ селото Кална е тъмна, страховита, неспокойна за цѣлия щабъ. Черни, като смола, облаци закриватъ небето и съ страшенъ гръмъ и трѣсъкъ свѣткавици порятъ небеснитѣ висоти. Грозенъ тътнежъ бучи и се слива съ ехтежа на буйно дошлия Свърлишки Тимокъ. Дъждъ изъ ведро вали и цѣла нощь не секва нито часъ. Въ вода се удави земята. А войникътъ, спотаенъ, не мигва и бодърствува на своя постъ. Когато на другия день трѣбваше да заминемъ къмъ позициитѣ на отминалитѣ полкове, Свърлишкиятъ Тимокъ се бѣ разлѣлъ на стотина метра прѣдъ насъ и страховито бучеха стихийно течещитѣ му вълни. А трѣбва да се мине. Войницитѣ се не плашатъ и твърдо нагазватъ въ студенитѣ мжтни води. Но конетѣ се

боятъ и спиратъ срѣдъ рѣката. Въ мигъ по рѣката се понисатъ откжснати коне, прѣдници на кола, багажи и вещи (въ това число и моята бѣдна кореспондентска чанта!), заплували надолу по водната стихия. Тукъ войникъ се бори съ вълнитѣ и цѣлъ до гуша въ вода съ мжка крачи къмъ насрѣщния брѣгъ; тамъ едва се вижда главата на давящъ се конь, който скоро потъва и се изгубва изъ воднитѣ дълбочини, далечъ отъ брода на рѣката. Бързо течещата вода ми замайва главата и азъ едвамъ удържамъ равновѣсие върху коня, гледайки брѣга, който бѣга надолу прѣдъ очитѣ ми, прѣдъ закования, сѣкашъ, на едно мѣсто конь. Съ упорита твърдость ездачи и коне издържатъ напора на вълнитѣ и бавно, но непрѣстанно, се измъкватъ отъ дълбокитѣ води и излизатъ къмъ брѣга. Щабнитѣ коля, съ двойни и тройни запряжки, дълго се носятъ по рѣката, но надвиватъ, най-сетнѣ, водната стихия, слѣдъ нѣколко часови усилия и борба.

Полската артилерия тоже бърза да настигне полковетѣ. Но пжтищата за нея сж ужасни, изровени, кални, наводнени. Падналиятъ проливенъ дъждъ е наводнилъ цѣлата околность; даже малкитѣ рѣчни притоци днесъ сж буйно придошли и ни прѣчатъ на всѣка стжпка по пжтя. Често оржделнитѣ колела увисватъ надъ нѣкоя рѣчна урва. Надъ подровения брѣгъ на Станянска-рѣка единъ мигъ само ме отдѣля отъ водната стихия, притиснатъ къмъ нея отъ орждието на една галопируваща батарея. И сé така, срѣдъ каль и вода, — до голѣмото и богато село Яловикъ-изворъ.

Селото, както всички до тукъ, е обезлюдено и изоставено. То наподобява много наши голѣми и богати села. Но то затвърди окончателно у менъ мисъльта за високата култура въ източно-сръбскитѣ села. Повечето кжщи сж солидно и хубаво иззидани, покрити съ кере-

миди или плочи. Всѣко стопанство има овощна градина, нѣколко глави едъръ добитъкъ, десетки свине и много домашни птици. За нуждитѣ на войската сѫ били реквизирани по-рано много храни и добитъкъ и, при все това, сръбското село не останало безъ стада, жито и царевица. Земледѣлскитѣ задруги здраво сѫ сплотили сръбското селачество въ неговия стопански битъ и то прѣдставлява цѣла твърдиня за устояване въ житейскитѣ борби. Срѣдъ селото се издига масивната сграда на селското училище. Учебни помагала, карти, училищна библиотека се хвърлятъ въ очи при пръвъ погледъ. Азъ имахъ възможность да констатирамъ въ много села еднаквата уредба на селското училище и особено да отбѣлѣжа богатитѣ училищни библиотеки (съ по нѣколко стотинъ тома), които сѫ били разсадници на знание и култура, не по-малко — на национално „самосъзнание“ и.. страшенъ шовинизъмъ. Въ библиотечнитѣ шкафове на училщето въ с. Яловикъ-изворъ (крал. срп. основна школа) не безъ изумение намѣрихъ съчинения на Беджехота, Карлейля, Волтера, романи на Валтеръ Скота, В. Хюго, Мопасана*. Особено поразява богатия изборъ на книги отъ сръбската национална книжнина. Тукъ ще намерите исторически студии, трактати, географични и статистични изучвания, съ каквито ние не можемъ се похвали. Отъ художествената литература сѫ застѫпени всички по-видни сръбски поети, нувелисти, романисти (Змай Йовановичъ, Лазаровичъ, Веселиновичъ, Вукичевичъ, Ранковичъ, Матавулъ, Якшичъ, Шапчанинъ др.), значително повече отъ нашитѣ. Редица издания на Сръбската книжовна задруга тоже красятъ лавицитѣ на селската библио-

* По-късно, въ нишкитѣ библиотеки азъ намѣрихъ прѣводни издания на много европейски поети, економисти, историци, политици, каквито ние дълго не ще имаме на нашия езикъ.

тека. По всичко личи, че нѣкакво учрѣждение или централна власть е нареждала и се е грижила за добрия и богатъ изборъ на книги въ селскитѣ училищни библиотеки. Такова учрѣждение, мѣжду другитѣ, е била и Сръбската книжовна задруга — частно дружество, основано прѣзъ 1892 г., въ Бѣлградъ, отъ 17 души радѣтели на сръбската книжнина и книжовници, между които Змай Ивановичъ, Люб. Стояновичъ, Стоянъ Новаковичъ, Л. Ковачевичъ (прѣдседатель) и пр. За осемь години (1892—1899 г.) били записани 245 спомагателни члена (добротвора), които внесли по 150 динара; основани били при задругата и много частни завѣти и фондове. Цѣльта на задругата е била да помага за развитието на народната книжнина съ издавание на свои срѣдства сръбскитѣ стари и нови писатели, прѣводи отъ славянската и други инностранни литератури. Дружеството брои много свои довѣрени лица (повереницима) изъ всички кжтове на сърбизма, главната задача на които е да записватъ нови дружествени членове и да се грижатъ за най-голѣмо разпространение на дружественитѣ издания, като въ всѣки случай *„старати се да ни једна школа у ньиховој околини не остане неуписана ни на једно коло Задругихиних хньига“*. Много сръбски благодѣтели основали при Сръбската кралска академия фондове (завѣти) за книжовни цѣли; такъвъ фондъ е „Задужбина Димитрия Стаменковича“, „велик просветни добротвор“ и бившъ Бѣлградски търговецъ, по завѣщание на когото се печататъ въ 25,000 екз. разни издания, раздавани безплатно на сръбския народъ въ Сърбия и вънъ отъ нея. Едно отъ тия издания ми падна на ржка: това е хубавия трудъ на д-ръ Войславъ Бакичъ — „Српско родолюбље и отачестволюбље“. Любовь къмъ отечество и родъ трѣбва да бжде краежгълния камъкъ на сръбското национално образование и възпитание. Авторътъ

изброява всички прѣчки за догонване на тази велика цѣль и всички срѣдства и пжтища за постигането й, започвайки отъ основната школа и свършвайки съ университета, чиновника, търговеца, войника и сръбската жена. Чини ми се, че това „национално“ възпитание и образование на сърбина прѣкали и доведе цѣлъ народъ до полуда. Въ всѣка проява на националенъ животъ сърбинътъ вижда нѣщо „велико“, стояще надъ всичко и всички . . .

„Велики српски людье XIX-ог века“ е богатъ сборникъ отъ биографии на „велики“ сърби, съ раскошно отпечатани портрети. И когато даже несърбинъ прилиства тая сбирка, у него оставя убѣждението, че Сърбия, дѣйствително, е дала много велики родолюбци и горещи патриоти. Когато отъ селската библиотека на Яловикъ-изворъ тъй много научаваме за сръбската книжнина, азъ се стѣснявамъ да правя паралелъ между сръбската и нашата литература... Тъй малко познаваме ние нашитѣ съсѣди, съ които сждбата ни е прѣдопрѣдѣлила да кръстосваме често мечоветѣ си въ надвара и съперничество за господство надъ Балканитѣ! Трѣбва да призная, че „великиятъ“ (!) сръбски духъ и гений често се проявява въ смѣшни по замисъль и крой творби, които принижаватъ и оскърбяватъ. . .

Вънъ отъ училищната сграда на Яловикъ-изворъ е каль, дъждъ и мъгла. Петь деня какъ войскитѣ настжпватъ бавно, вдѣсно и влѣво по билото на планинитѣ. Нашата дивизия е вече въ контактъ съ полковетѣ на 8 дивизия, съ които скоро ще започнемъ общо настжпление къмъ Нишъ. 6-та дивизия се е турила въ връзка съ армията на генералъ фелдмаршалъ фонъ Макензенъ и завива съ послѣднята на югъ. Трѣбва да очакваме скоро началото на края. Неприятно ни изненада, обаче, извѣстието за бомбардиране на Варна, Дедеагачъ и Портолагосъ. Руси, французи и англичани ни

обявяватъ война и ние трѣбва да се биемъ не само съ сърбитѣ за освобождение на тая нещастна земя—Македония. При Валандово англо-френски войски настжпили, въ помощь на сърбитѣ. Нашитѣ ги срѣщнали съ чувство на жестоко оскърбление; бранейки своята родина и окървавена Македония, тѣ достойно срѣщнали врага. Дълго французитѣ ще пазятъ скжпи спомени отъ тая срѣща...

Оперативниятъ щабъ заминава за Перишъ—Гушевецъ. Никога въ живота си не съмъ минавалъ прѣзъ по-каленъ пжть! Коньтъ ми на нѣколко пжти остава закованъ на мѣсто. Сили не му достигатъ да изтегли краката си изъ гжстата лѣпкава каль. Войницитѣ, съ изцапани шинели до поясъ, измокрени отъ поройния дъждъ, отминаватъ напрѣдъ. Прѣзъ сжщия пжть трѣбва да мине полската и тежка артилерия, хиляди коля на огнестрѣлни паркове, обози и пр. Единъ — два километра на часъ съ мжка се изминаватъ. Пжтьтъ минава прѣзъ Изворска-чука (913 м.), край Витановци (отлѣво), прѣзъ Перишъ, дѣто излизаме на шосейно трасе, и късно стигаме въ с. Гушевецъ. Нашитѣ полкове още не сж възстановили контактъ съ неприятеля, който избѣгва боя и отстжпва по Пернатица (кота 1099) и Плешъ, влѣво, и по височинитѣ надъ с. Бурдимо и с. Округлица, вдѣсно. Цѣлата 9 дивизия настжпва: 4 и 17 полкове — влѣво на тѣсното дефиле, 57 и 34 полкъ — вдѣсно, 58 п. — въ центъра. Утрѣ — 19 октомври — ще се почне боятъ и неприятельтъ трѣбва да се изгони къмъ послѣднитѣ му позиции надъ Свърликъ, по пжтя за Нишъ.

Въ Гушевецъ цѣлото население се прибрало въ селото и нѣкакъ по-спокойно ни посрѣща. Само селскиятъ свещенникъ забѣгналъ и оставилъ хубавъ домъ и градина на разграбване отъ самитѣ сърби. Руски възпитаникъ, селскиятъ попъ изглежда да е билъ единъ отъ прѣдопрѣделе-

нитѣ да възпитатъ въ бѣсенъ шовинизъмъ сръбския селякъ и да го направятъ „великъ“ господарь на Балканитѣ. Въ неговия домъ не липсва нищо, което говори за това: шовинистично написани книги, маса фотографични снимки, портрети на краля и кралския намѣстникъ въ разкошни рамки и пр. Попътъ билъ гальовникъ на централната и мѣстна власть. Избѣгали управницитѣ, избѣгалъ и попътъ.

Сръбски войници, облѣкли селски дрехи, дезертирали отъ фронта, любопитно заничатъ прѣзъ плета. Скоро, разбира се, тѣ биватъ откарани далечъ задъ нашия тилъ. А селото гъмжи отъ селски добитъкъ, свине, патици, — всичко запазено и пощадено отъ злия духъ на войната.

Говорътъ на селенитѣ отъ Тимошко нѣма нищо общо съ литературния сръбски езикъ. Той е еднакъвъ съ говора на нашитѣ крайгранични села въ фердинандско, царибродско и трънско. Бесѣдвайки съ много мѫже, жени и дѣца, азъ се вълнувамъ при тая родствена близость съ тимошкия кѫтъ и душата ми се повдига срѣщу ония, които не могатъ и не искатъ да сложатъ братски връзки въ основа на едно мирно съжителство на два сродни народа . . .

Гѫста, тъмна мъгла пада надъ цѣлата околность. Въ малка, душна стая се прибирамъ за нощуване. Чаша чай ме освѣжава, затопля и азъ лѣгамъ връзъ купчина сѣно за сънь. Не склопилъ още очи, надигамъ се и се вслушвамъ въ зловѣщия трѣсъкъ на близка картечница. Пушечниятъ огънь зачестява и отврѣме—наврѣме се чува тътнежа на нѣкое планинско орѫдие. Противникътъ е застигнатъ и ударенъ. Цѣла нощь, до зори, огъньтъ ту се засили, ту замре, само на два-три километра отъ насъ. Не свикналъ на близкия нощенъ бой, азъ се не отпуснахъ да заспя до настѫпване на деня.

VIII.

24 октомври 1915 г.

Хубавъ есененъ день. Топло слънце гали окжпаната отъ дъждове земя. Мъглитѣ се дигатъ отъ низинитѣ и разкжсани, разпиляни, пълзятъ високо по хълбоцитѣ на планината. Макаръ и не спалъ цѣла нощь, утринната прѣснота и ясниятъ слънчевъ день ме държатъ бодъръ, съ приятна лекота на сърдцето. Въ есеннитѣ слънчеви дни има много чаровность, когато идатъ слѣдъ студени мъгли, дъждове и каль.

Вънъ, на селския мегданъ, потъналъ въ прѣсна, есенна зеленина, конетѣ на военно-полицейския ескадронъ цвилятъ и нетърпеливо ровятъ съ кракъ земята. Слѣдъ мигъ ескадронътъ се понисa по ближнитѣ склонове на планината, къмъ прилежащитѣ съсѣдни села.

Приготовленията за новъ бой сж привършени. Пжтьтъ отъ Гушевецъ за Округлица минава прѣзъ тѣсна котловинка, отъ двѣтѣ страни на която се издигатъ планински вериги, които ту се наближаватъ и притискатъ къмъ пжтя, ту се раздѣлятъ и отдръпватъ назадъ, за да образуватъ нова котловина при Свърликъ. Минаваме прѣзъ обширна сливова градина, въ клонетѣ на която играятъ златисти слънчеви лжчи, и се наваляме къмъ малка клисура, заета цѣла отъ всевъзможни обози, паркове, батареи, дружини и болници. Въ буйния храсталакъ на виещата се изъ клисурата рѣка, пъстро-червени сойки се гонятъ и пълнятъ въздуха съ кършни, звънливи пѣсни, майсторски научени отъ птичия царь. Небето е чисто, лазурно, слънцето топли и свѣти по-силно отъ всѣки другъ пжть. Земя, небо—

цѣлъ Божи миръ, сѣкашъ, се готви за нѣкакво тържество. Ние сме на пѫть за Нишъ!

Когато подъ напора на нашитѣ полкове паднаха Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, ние вѣрвахме, че пѫтьтъ ни за Нишъ е откритъ. И тръгнаха дружинитѣ и полковетѣ по петитѣ на неприятеля. Непристѫпнитѣ планински верига, обаче, които се издигатъ влѣво отъ насъ и на северозападъ отъ дефилето, сѫ заети своеврѣменно отъ неприятеля; той трѣбва да се бие и изгони отъ всички заети върхове, които образуватъ фортовия поясъ за отбраната на Нишъ. Тоя поясъ отъ укрѣпени планини е единствената прѣграда, която още ни отдѣля отъ второпрѣстолния градъ на Сърбия. Тя трѣбва да падне!

Нашитѣ прѣдни дружини скоро се поставятъ въ контактъ съ неприятеля, който заема върховетѣ отъ двѣтѣ страни на клисурата. Тѣхниятъ напоръ е силенъ, неудържимъ. Сърбитѣ отстѫпватъ, макаръ и бавно, слѣдъ всѣки боенъ день, слѣдъ всѣка кървава нощь. Завземането на Плешъ — най-високиятъ връхъ на Свърлишката планина (кота 1327)—е най-близкиятъ обектъ на нашитѣ полкове. Свърлишката планина отдѣля долината на Нишава отъ тая на Тимокъ. Дѣйствуващата оттатъкъ планината, въ Нишавската котловина, I-ва дивизия срѣща отчаена съпротива на сърбитѣ и често изпада въ затруднения. Завземането на Плешъ ще ни даде възможность да нападнемъ другитѣ укрѣпени върхове на Свърлишката планина—кота 1099 и 1076—сѫщеврѣменно ще помогнемъ и облекчимъ положението на I-та дивизия по брѣга на Нишава. Вдѣсно отъ насъ, на с.-изтокъ отъ пѫтя за Свърликъ, се издига Треси-баба, по която настѫпва 8-а дивизия. Трѣбва да влеземъ въ свръзка съ 8-а дивизия и, съединени, заедно, да образуваме единъ вѣеръ, който ще смѣте отбраняващитѣ Свърлишката и Прѣконожка планина сръбски полкове

и ония по гребенитѣ на Калафатъ, Баждарица и Малаграмада. А оттукъ — прѣзъ тая сломена прѣграда — пжтьтъ за Нишъ е вече откритъ.

Отчаениятъ бой още не е започнатъ. Водятъ се само патраулни и разузнавателни боеве. Едната и другата страни се готвятъ за рѣшителни дѣйствия. Сърбитѣ се надѣватъ да спратъ нашето настжпление и спасятъ своята втора столица. Краль Петъръ, прѣди день-два, билъ въ Сврьликъ, самъ обходилъ сръбскитѣ позиции и лично прѣдалъ на войскитѣ си повѣление, да се отбранява и спасява Нишъ. Бѣдниятъ краль! Той прѣдугажда близостьта на своето бѣгство отъ Сърбия и се моли да бжде спасенъ на всѣка цѣна.

На 19 октомври боятъ се започва и разгаря вдѣсно и отлѣво на дефилето. Влѣво борбата за овладѣване на върха Плешъ се води съ бѣсна стремителность при отчаена съпротива на сърбитѣ. Късно вечерьта нашитѣ се хвърлятъ на ножъ: неприятельтъ не издържа и се оттегля къмъ височинитѣ 1099, 1076 и по Прѣконожката планина. Вдѣсно, къмъ с. Бурдимо, по плоското възвишение на западъ отъ Свърликъ, нашата артилерия открива убийственъ огънь по неприятелската пѣхота, която е залегнала въ дълбоки окопи, на удобни позиции. Вихърътъ, съ който се води настжплението, ме изумява! Той е неудържимъ и измѣстването на сърбитѣ отъ позицинтѣ имъ е работа само на единъ день! Попаднали подъ кръстосания огънь на артилерията ни, сърбитѣ даватъ голѣми жертви. Налучкани въ самитѣ окопи, тѣ напущатъ послѣднитѣ и въ бѣгство търсятъ спасение назадъ, въ послѣднитѣ позиции по Свърлишкитѣ височини. Отстжпващитѣ вериги, обаче, биватъ смитани отъ артилерийския огънь и се топятъ, прѣди да стигнатъ нѣкое закритие или нови позиции. Гледате, какъ стотици човѣшки фигури се на-

вдигатъ и отстжпватъ назадъ, а шрапнелнитѣ куршуми се пръскатъ точно надъ отстжпващата колона и я разрѣдяватъ. Тукъ залитналъ единъ, до него—другъ, по-надѣсно — трети — до стопяване на редицата. И пакъ нови редици отстжпватъ, топятъ се и внасятъ смутъ и паника въ неприятелския станъ. Азъ слѣдя съ трепетъ поражението на неприятеля и бѣгството му къмъ Нишъ, къмъ който всѣки день, всѣки часъ ни приближава. Настжпваме, слѣдъ боя, по опразненитѣ отъ неприятеля позиции и съ свито сърдце виждаме изобилната жътва на отминалия бой. Окопитѣ и ближнитѣ задъ тѣхъ рътлини сж осѣяни съ трупове, покосени отъ точния огънь на нашата артилерия. Непогребани, разпръснати по окопитѣ, едни отъ убититѣ лежатъ съ захлюпено къмъ земята лице, съ свити крака и проснати ржцѣ; други, паднали по гръбъ, съ отворени, цъклени очи гледатъ къмъ ясната синева на небето и търсятъ да зърнатъ нѣкой милъ и близъкъ на сърдцето. . . . Между многото изцапани и кървави трупове, съ мжчително изкривени лица, единъ заспалъ вѣченъ сънь, съ кротко, спокойно, дори засмѣно лице и съ стисната пушка въ ржка. Настрани нѣколко дървени кръста, по купчина прѣсна земя, останали безименни; други зеящи гробове говорятъ за бързото напускане на позицията. . . .

Полковетѣ отъ дивизията обхващатъ постепенно фланговетѣ на неприятеля и нападатъ всички укрѣпени върхове и позиции. Огъньтъ се разгаря все по-вече и по-вече по цѣлия настжпателенъ фронтъ. Неговиятъ изходъ скоро ще рѣши сждбата на източната сръбска армия. . .

Тази нощь щабътъ на дивизията ще остане въ село Округлица. Тукъ прииждатъ маса плѣнници! Голѣма часть отъ тѣхъ сж македонци, но значителенъ брой сж и шумадийски сърби. Нѣкои сж навър-

зани, зарадъ проявено вѣроломство: и когато тежкиятъ ударъ е сломилъ тѣхната съпротива, тѣ пакъ коварно се опитвали да отмъщаватъ и убиватъ задъ фронта. Болшинството отъ тѣхъ сѫ отпаднали, сломени, движатъ се като сѣнки, които едва осѣщатъ, че има още животъ у тѣхъ. Не яли, не спали по цѣли дни и нощи, разкарвани съ мѣсеци по разни фронтове, постоянно въ походъ и бой,—тѣ нѣматъ човѣшки физиономии. Съ изкривени, зацапани лица, изпокѫсани, почти дрипави, тѣ сѫ спасени, най-сетнѣ, отъ ужаситѣ на войната и нѣкакъ спокойно очакватъ изпращането имъ задъ фронта.

Въ Округлица ми се стори да видѣхъ за втори пѫть тила на войната въ извратения му видъ. Щабътъ на дивизията е заетъ съ бойнитѣ операции, които генералътъ води лично, на мѣсто, срѣдъ настѫпилитѣ полкове. Но тилътъ, изоставенъ на себе си, е разслабенъ и често задъ фронта виждате проклятията на войната. . .

Селото е богато, съ солидни сгради. По пѫтя за Свърликъ, срѣдъ котловината, то е търговски центъръ за съсѣднитѣ села. Много отъ жителитѣ сѫ въ селото. Нѣкои отъ тѣхъ прѣдлагатъ вино, ракия на „тила", а тоя се „отморява" и захласва подиръ нѣколко маркитантки, които военно-полевиятъ прокуроръ прибира, най-сетнѣ, и скѫтва за слѣдъ войната. . .

Освѣнъ старци и много дѣца—здрави и красиви—въ селото сѫ останали само жени. Тѣхнитѣ мѫже, постѫпили въ войската, напуснали домоветѣ си отъ години насамъ, не се връщали нито веднажъ при своитѣ и тѣ, изоставени на себе си, забравили мѫжка подкрѣпа, изхранили цѣлъ купъ дѣца, цѣло домочадие—орали, копали, жънали, и пакъ не паднали духомъ . . . Сръбската жена е корава, устойчива, износлива и якъ стълбъ на селското стопанство.

Слѣдъ успѣшнитѣ боеве на Плешъ и по плоското възвишение надъ с. Бурдимо, нашитѣ заематъ прѣзъ нощьта Свърликъ, — малъкъ градецъ, оживенъ центъръ на околия съ сжщото име. Свърликъ е низко въ котловината и не може да се отбранява, освѣнъ отъ прилежащитѣ на западъ и сѣверо-западъ планински ридове. Непосрѣдствено надъ Свърликъ се издига Прѣконожката планина, дѣто неприятельтъ се е добрѣ окопалъ. Тукъ прѣдстоятъ горещи боеве и азъ, макаръ и трескавъ, запжтвамъ се наново за позициитѣ по свърлишкитѣ височини, да слѣдя и наблюдавамъ боя за овладѣване на послѣднитѣ сръбски укрѣпления прѣдъ Нишъ.

Пжтьтъ се прѣсича отъ буйни планински потоци, мостоветѣ на които сж разрушени отъ сърбитѣ. Минаваме край нашитѣ батареи, които съ честъ огънь стрѣлятъ по неприятелскитѣ траншеи на Прѣконожката планина. Боятъ се води за овладѣване на тая силна неприятелска позиция. Прѣдъ Свърликъ стоятъ неповрѣдени много сръбски подслони. Тукъ сж минали нашитѣ дружини, а други още сж изъ града. Огнестрѣлни паркове и обози сж настанени вънъ и вжтрѣ въ града и повечето сж въ зоната на боя. Мостътъ надъ Свърлишки Тимокъ е хвърленъ и разрушенъ всецѣло отъ неприятеля. Настрани отъ него, нашитѣ пионери сж построили понтоненъ мостъ; минаваме по него и възлизаме по височината на сѣверо-изтокъ отъ града, влѣво отъ шосето за Княжевецъ, къмъ наблюдателния пунктъ на дивизионния генералъ. Прѣдъ очитѣ ми се разкрива очарователна гледка. Направо срѣщу насъ, като вѣнецъ, въ полукржгъ, се издигатъ синитѣ планински вериги на Прѣконожката планина, на Калафатъ и Баждарица. Задъ тоя планински вѣнецъ пжтьтъ наваля къмъ долината на Нишава и Морава, дѣто въ срѣдата на послѣдната се издига градътъ Нишъ. Нашитѣ пъплат-

врѣзъ тия планински вериги; една колона, въ разрѣденъ строй, настѫпва изъ лѣсистата низина, на западъ отъ Свърликъ, къмъ Баждарица и Мала-грамада. Вдѣсно отъ шосето, въ гънкитѣ на едно слабо възвишение, бивакира, въ резерва, цѣла дружина отъ 33 полкъ.

Три деня тукъ се води боятъ. Лѣвото крило на дивизията — I-ва бригада — трѣбва да очисти Свърлишкитѣ планини, като заеме послѣдователно Прѣконожката пещера, върха 951, кота 1076 и — 1099. Втора бригада е насочена къмъ гребена Калафатъ, височината Баждарица и кота 489, на сѣверъ отъ с. Липница. Трета бригада има за обектъ върха 658 отъ сѫщия планински гребенъ. Тя настѫпва въ двѣ колони: едната прѣзъ Свърликъ, другата прѣзъ с. Любавецъ, се къмъ Калафатъ.

Двѣ наши дружини заематъ селата Долачъ и Градище, отдѣто поддържатъ настѫплението на втора бригада отъ I-ва дивизия, по долината на Нишава, тоже къмъ Нишъ.

Неприятельтъ е многобройнъ — цѣла Шумадийска дивизия е срѣщу ни, въ съставъ отъ 18 дружини.

Най-важнитѣ и силни позиции заематъ сърбитѣ по върха 951 на Прѣконожката планина и кота 1076. Отъ 951 се обстрѣлва добрѣ Мала-грамада (по-низъкъ върхъ —857 м.) и е удобна позиция за артилерийски обстрѣлъ и пристѫпъ срѣщу кота 1099 и—1076. На заетия по-рано Плешъ нашитѣ изнасятъ една полска скорострѣлна батарея), която бие съ ефикасенъ огънь върховетѣ 1099 и 1076. Къмъ тѣзи върхове сѫ насочени 4 и 58 полкове.

Застанали на височината, източно отъ Свърликъ, наблюдаваме пристѫпа на нашитѣ къмъ Прѣконожката пещера, надъ селото Прѣконоже. 4 полкъ прави обходъ, но е закъснѣлъ съ своето настѫпление въ флангъ на сръбскитѣ позиции, които доминиратъ надъ настѫпващитѣ къмъ Прѣконоже части отъ 17 полкъ. Окопани добрѣ въ

дълбоки окопи по скалиститѣ върхове и склонове надъ Прѣконоже, сърбитѣ срѣщатъ съ убийственъ огънь нашитѣ вериги. На изтокъ отъ Прѣконоже е заела позиция картечната рота на 17 полкъ, която огласява скалитѣ съ непрѣкжснатия си огънь. Артилерийското отдѣление на майоръ М., настанено надъ с. Джуринецъ, обсипва съ шрапнеленъ огънь сръбскитѣ окопи по гребена и скалитѣ. 4-та дружина отъ 17 полкъ настжпва енергично, подъ огъня на противника, и заема юго-източния край на селото. Нейното напрѣдване, обаче, е бавно, спирано отъ отчаената съпротива на неприятеля. Съ дълбоко вълнение наблюдаваме движението въ неприятелскитѣ окопи, които се здраво защищаватъ и силятъ да отблъснатъ нашия пристжпъ. Близо десеть часа трае артилерийския огънь надъ сръбскитѣ позиции, които упорито се държатъ и оставатъ неразколебани.

Долу, въ низината, вдѣсно отъ шосето за Нишъ, настжпватъ гжсти наши вериги, поддържани отъ двѣ батареи, които сж заели позиции на открито прѣдъ самия Свърликъ. Настжплението на веригитѣ става по единъ фронтъ отъ нѣколко километра. Когато неприятелскиятъ артилерийски огънь почва да ги поразява, веригитѣ залѣгатъ и се изгубватъ отъ нашитѣ очи. Сърбитѣ стрѣлятъ често съ бризантни гранати, нѣкои отъ които се пръскатъ въ покрайнинитѣ на Свърликъ, безъ да причинятъ сериозни щети. Вдѣсно огъньтъ на настжпващитѣ части отъ 3-та бригада тоже се разгаря.

Цѣлата котловина е подъ огънь! Всички планински вериги, които джгообразно заграждатъ входа за Нишъ, сж пламнали отъ огъня на артилерийскитѣ снаряди и пушечни гърмежи! Адски тътнежъ, който не спира нито мигъ, зловѣщо се носи надъ цѣлата околность и прѣдсказва сломяването на послѣдната упорита съпротива на неприя-

теля. По заетитѣ отъ сърбитѣ височини самъ краль Петъръ вторично е идвалъ за насърдчение и съпротива докрай.

На 22 октомври вечерьта, 17 полкъ, по изрична заповѣдь на дивизионния генералъ, настжпва къмъ скалиститѣ склонове на Прѣконожката планина; въ сжщото врѣме една дружина отъ 33 полкъ се хвърля въ атака срѣщу височината, западно отъ върха 951, поддържана отъ кръстосания огънь на нашитѣ батареи отъ Джуринецъ и Калафатъ. Борятъ се двѣ стихии. Пушечниятъ огънь е оглушителенъ, непрѣкжснатъ, отъ двѣтѣ страни. При все това, нашитѣ малко страдатъ отъ сръбския огънь. Въ 8½ часа вечерьта, 17 полкъ се хвърля на ножъ и съ ржкопашенъ лютъ бой заема върха 951; слѣдъ половинъ часъ гръмовито ура възвѣсти заемането на височината, западно отъ 951, отъ дружината на капитанъ Д., отъ 33 полкъ, която плѣнява 96 войници и 1 офицеръ.

Прѣконожката планина е въ наши ржцѣ! Това е началото на края. Още прѣзъ нощьта, слѣдъ падането на върха 951, започватъ да изкачватъ на него, на ржцѣ, една полска и една планинска батареи за обстрѣлване съ косъ огънь Мала-грамада и господствуващия върхъ 1076. Постигнатиятъ успѣхъ е отъ грамадно значение и ние можемъ скоро да очакваме очистването на останалитѣ сръбски позиции.

Прѣзъ сжщия день, когато се щурмува Прѣконожката планина, води се горещъ бой за овладѣване на височината 1099, на лѣвото крило. Тукъ настжпватъ 4 и 58 полкове. Гжстата мъгла прѣчи на операциитѣ. Но дѣйствията на полковетѣ отъ дивизията сж въ връзка едни съ други и трѣбва, безъ закъснение, да достигнатъ своитѣ обекти.

Върхътъ 1099 е голъ, скалистъ и стръменъ масивъ, непристжпенъ по своето положение, силно укрѣпенъ и упорито защищаванъ. Прѣдниятъ день къмъ него се от-

правятъ и запълзяватъ ротитѣ на 4 и 58 полкове. Една рота настжпва по билото на Плешъ, други нѣколко настжпватъ по сѣвернитѣ и южни склонове, а трета — по самото било на в. 1099. Нощната тъмнина и мъглата спиратъ операциитѣ, които наново се разгарятъ съ настжпването на деня. Видѣлината на утрото заварва ротитѣ по скатоветѣ на нападнатия върхъ; прѣднитѣ вериги развиватъ честъ, неспиренъ пушеченъ огънь. Артилерията отъ Плешъ поддържа настжплението и стрѣля тъкмо по сръбскитѣ окопи и вериги, които почватъ да се колебаятъ. Бризантнитѣ гранати, като кипящъ вулканъ, ровятъ и хвърлятъ на възбогъ черни стълбове отъ димъ, земя и кжсове отъ защитницитѣ на върха. Вече 6 часа трае боятъ. Огъньтъ е въ своя разгаръ, когато 2-ра дружина отъ 4 полкъ и друга — отъ 58 полкъ се вдигатъ на атака. Върховенъ моментъ! Музиката гърми „Шуми Марица", една искра отъ огънь прѣминава прѣзъ душитѣ и сърдцата на всички, обединява ги, настройва ги и въ бѣсенъ щурмъ ги хвърля връзъ неприятеля, който се отбранява срѣщу близкитѣ атакуващи вериги съ ржчни бомби и пушеченъ огънь. Ала не издържа. Гръмовито ура проехтява по нападнатия върхъ и въ $2^1/_2$ часа сл. обѣдъ втора дружина отъ 4 полкъ, начело съ своя командиръ, и ротата на капитанъ К. сж на върха 1099! Неприятельтъ отстжпва по южнитѣ склонове на височината. Едно негово отдѣление завива и иска да атакува лѣвото крило на 4 полкъ. Една рота отъ полка, обаче, слиза по склона на върха и минава въ контра-атака; слѣдъ кратъкъ бой тя разпрръсва неприятелскитѣ части, които бързо отстжпватъ и се прибиратъ къмъ върха 1076.

Лютъ бой се води и кипи едноврѣменно по всички прилежащи хълмове и височини. Бой рѣшителенъ за Нишъ и Сърбия! Още въ началото на боя, командовациятъ I-та

армия, генералъ Б-въ, придруженъ отъ оперативния си щабъ, наблюдава отблизо операциитѣ по Свърлишкитѣ височини. Боятъ се води по широкъ фронтъ, въ прѣсѣчени планински вериги, и наблюдательтъ не може да обхване всички перипетии на боя. Грмътъ на орждията, слѣдъ падането на върховетѣ 951 и 1099, се отниса надалечъ къмъ послѣднитѣ прѣградни върхове на Свърлишката планина, задъ които, още спокоенъ, Нишъ прѣкарва сетнитѣ си дни. Никой въ града, освѣнъ Пашичъ, може би, и неговия антуражъ, не прѣдугаждатъ тъй близкото падане на втората сръбска столица, дѣто всичко, избѣгало отъ покрайнинитѣ на Сърбия, се е прибрало и настанило. А въ сжщность ние сме прѣдъ прага на Нишъ! Градътъ се защищава още отъ високия връхъ 1076 на планината, който доминира надъ Мала-грамада, Баждарица и други по-низки хълмове, заети тоже отъ неприятеля.

Боятъ за овладѣване на кота 1076 е започнатъ едноврѣменно съ настжпванието срѣщу Мала-грамада и Баждарица. Тѣхното падане се очаква всѣки мигъ, слѣдъ като сж отправени срѣщу тѣхъ всички налични сили отъ дивизията.

Слѣдъ падането на Прѣконожката планина, 1-ва дружина отъ стоящия въ резервъ 33 полкъ настжпва къмъ Мала-грамада, заемайки позиция по безименната гола височина, западно отъ с. Прѣконоже. Мѣстностьта е камениста и никакви окопи не могатъ да се копаятъ за охрана на нашитѣ вериги. Едри камане, разхвърлени по цѣлата позиция, служатъ за прикритие на нашитѣ. Насоченият още отъ сутриньта артилерийски огънь на неприятеля отъ Мала-грамада и прилежащитѣ височини се засилва и поразява настжпващитѣ наши части, които търпятъ голѣми загуби. Неприятельтъ забѣлѣзва това. Поддържани отъ артилерията си, сърбитѣ настжпватъ съ значителни сили

къмъ безимената височина и поставятъ 2-ра дружина подъ кръстосанъ огънь. Положението става тежко, критическо. Една наша дружина настжпва вдѣсно на 2-ра дружина и я подкрѣпя. Внезапно отъ височината 951 се раздава трѣсъка на двѣ наши полски орждия, изнесени тамъ на ржцѣ по стръмнинитѣ, безъ пжть. Надъ настжпващитѣ сръбски вериги летятъ единъ слѣдъ другъ шрапнелни снаряди, пръскатъ се и обсипватъ неприятеля съ градъ отъ куршуми. Окуражени отъ артилерийската подкрѣпа, нашитѣ твърдо устояватъ на сръбската атака. Една наша гаубична батарея насочва огъня си тоже срѣщу неприятелскитѣ части. Изложени на убийственъ артилерийски и пушеченъ огънь, сърбитѣ се спиратъ, а слѣдъ малко тѣхнитѣ вериги почватъ да се колебаятъ и бавно да отстжпватъ. Късно слѣдъ обѣдъ къмъ нашитѣ двѣ дружини се присъединяватъ още двѣ и всички минаватъ бързо въ общо настжпление срѣщу отстжпилия къмъ Мала-грамада неприятель. Сърбитѣ не могатъ да удържатъ вихровия натискъ и слѣдъ свирепъ бой на ножъ напускатъ Мала-грамада, разбити и прѣслѣдвани, спускайки се по западнитѣ склонове на Сврълишката планина, къмъ Нишъ. Мала-грамада пада!

Но върхътъ 1076 се още отбранява! Четвъртиятъ полкъ, слѣдъ завземането на кота 1099, настжпва къмъ височината 1076. Падането на тая позиция означава падане на Нишъ. Защото всички други ближни на града укрѣпления сж низко въ склоноветѣ на спускащитѣ се къмъ Нишава хребети и се биятъ отъ 1076. Заемащиятъ тая последня позиция неприятель посрѣща съ твърдость огъня на настжпващитѣ дружини отъ 4. полкъ и отчаено се брани. Нѣколко орждия отъ 1076 се борятъ съ нашата артилерия, която съ бризантни гранати руши всичко по върха. Цѣлиятъ върхъ е разоранъ и обсипанъ съ снаряди.

Боятъ се разгаря още повече, когато къмъ 1076 настжпватъ дружинитѣ отъ 58 полкъ и притегленитѣ тукъ роти отъ Градище и Долачъ. Дружинитѣ отъ 58 полкъ нападатъ неприятелската позиция въ флангъ. Вихровиятъ огънь трае непрѣкжснато цѣлъ день. Привечерь 4 полкъ получава заповѣдь да атакува. Ножоветѣ се слагатъ и .... полкътъ се пониса като хала къмъ върха съ гръмотевично ура! Слѣдъ кръвопролитенъ ржкопашенъ бой по самия върхъ, позицията пада въ наши ржцѣ въ 4 часа сл. обѣдъ. Прислугата на сръбската батарея е цѣла избита! Край замлъкналитѣ орждия, взети отъ насъ, почиватъ въ вѣченъ сънь храбритѣ защитници на в. 1076. При тѣхъ, тежко раненъ, е командирътъ на сръбската батарея. Стотина неранени сърби падатъ въ плѣнъ.

Надъ високия върхъ, който страховито се издига надъ нишавската долина, като истински стражъ на Нишъ, е твърдо побитъ българскиятъ трикольоръ. Когато по-късно отъ долнитѣ хълмове, слизащи къмъ града, се обръщахме да гледаме върха 1076, ние се чудѣхме на дивния устремъ на нашитѣ войски, които съ чиличени гърди и незапомненъ огънь въ душитѣ сж могли да овладѣятъ тоя гордо изправенъ срѣдъ другитѣ планински хребети върхъ. Намъ се струваше, че само нѣкаква стихия би могла да сломи отбраната на тая крѣпость, която би могла да спре настжплението на цѣла армия. Приелъ въ нѣдрата си на вѣченъ покой стотина борци, върхътъ 1076 замлъкна, онѣмѣ ..... Бурята отмина надолу, къмъ мжтнитѣ води на Морава..

Полковетѣ отъ трета бригада, които водятъ бой на крайния дѣсенъ флангъ, овладѣватъ върха 658 отъ планинския хребетъ Калафатъ и съ това очистватъ пжтя за настжпление на всички наши сили по цѣлия фронтъ, къмъ прохода и пжтя за Нишъ. Части отъ втората бри-

тада настжпватъ кьмъ с. Гърбавче и атакуватъ върха Лилякъ. 34 полкъ настжпва къмъ Баждарица. Следъ слабъ бой, сърбите очистватъ Баждарица. Те не могатъ да се задържатъ на нея, следъ падането на Мала-грамада, безъ рискъ да бждатъ обходени и пжтьтъ имъ за отстжпление — отсеченъ.

Всички върхове на Сврълишката планина и гребена на Калафатъ сж очистени отъ неприятеля. Сърбите напускатъ бързо позициите си по целия фронтъ и стремглаво бегатъ къмъ долината на Нишъ.

Нишъ! Та това е очаквания плодъ отъ седмица насамъ! Това е мечтата на победителя, който въ заемането на второпрестолния сръбски градъ търси възмездие за преживената неправда и трагизъмъ презъ 1913 г. . . .

Полковете отъ дивизията се вълнуватъ, съ кипнала отъ радость душа, и безъ отмора, следъ тридневни тежки боеве, потеглятъ по петите на разбития врагъ. Презъ урви и падини, отъ всички страни, като разлело се море отъ хора, всички се спускатъ къмъ долината на Нишава и обгрыщатъ отъ три страни нишкото поле. Ние чакаме нова отбрана на града, отъ ближните фортове, отъ вълчите ями и телени мрежи. Уви! разбитиятъ неприятель напусналъ града и фортовете му и се спрелъ едвамъ задъ буйната и дълбока Морава!

Грьмътъ на топозете замре. Миръ и спокойствие зацари по върхове и окопи, надъ които три деня витаеше смъртьта. . .

Бързо, безредно, безмълвно и съ дълбока покруса въ душата, спускащите се по планинските склонове разбити сръбски части отстжпватъ къмъ Нишъ, преследвани безспирно отъ нашите полкове. Още презъ нощьта на 22 срещу 23 октомври, сръбски части, слезли отъ планината, минали презъ Нишъ, донесли вестьта за своя

разгромъ и поставили въ ужасъ и трепетъ изненаданото отъ прѣдстоящето падане на града население. Жени, дѣца, мъже, войници — всички бѣгатъ прѣзъ Морава и търсятъ спасение въ бѣгството, безъ никаква прѣдстава за онова, което ги чака прѣзъ иднитѣ дни на скитничество и гибель.

Прѣслѣдването на неприятеля става безъ бой, безъ огънь; и двѣтѣ страни се спускатъ и навалятъ прѣзъ урви, сипеи и кални долини къмъ Нишкото поле. Тънки облачета отъ синкавъ димъ лѣниво се издигатъ и рѣятъ надъ голѣмия градъ, въ низината, притегляйки къмъ тая насока побѣдоноснитѣ войски. Тукъ-тамъ се обади нѣкоя закъснѣла пушка, отъ тревога, отъ уплаха, за отблъсване на мнимо нападение.

Градътъ е занѣмѣлъ, улицитѣ — запустѣли, слѣдъ страшния трѣсъкъ на оръдията и пукота на пушкитѣ. Защитницитѣ на града бѣгатъ и го напускатъ.

Въ 3 часа слѣдъ обѣдъ на 23 октомври, градътъ Нишъ е въ ръцѣтѣ на побѣдителя!

Вѣстьта за падането на Нишъ се разнесе като мълния по цѣлия фронтъ, по всички позиции, биваци и лагери. Несмлъкващо ура се носи по хълмоветѣ, по пътищата, срѣдъ полковетѣ, обозитѣ, резервитѣ; музикитѣ гърмятъ и настроението достига до лудение на духа, душата се прѣлива отъ чувства на радость и възторгъ. . .

Трѣбва да видимъ часъ по-скоро града на koзнитѣ, на интригитѣ, на злобата, събрана отъ цѣла Сърбия въ него, — второпрѣстолния градъ на сломената измѣнница!

Нощьта на 23 срѣщу 24 октомври е звѣздна, ясна. Тиха, тържествена нощь! Никой прѣзъ тая нощь не спи. Всички сѫ на кракъ, бесѣдватъ оживено, громко, съ жаръ въ душата и пламъкъ въ очитѣ. Слѣдъ прѣваляне на нощьта, въ звѣздно утро, тръгваме въ тръсъ и бързаме

да стигнемъ върха на планинския гребенъ и оттамъ да зърнемъ Нишъ. Звѣздитѣ гаснатъ една слѣдъ друга, хоризонта почва да бѣлѣе, а ние сме още далечъ отъ върха. Съмва се. Тихо, топло утро. Съ мжка се провираме прѣзъ бързащитѣ артилерийски отдѣления и, отминали напрѣдъ, застигаме обози, паркове, тежки батареи и пакъ се летимъ — къмъ върха на прѣвала, да зърнемъ Нишъ! Задъ прохода, оттатъкъ планинския гребенъ, започватъ падини и нови клисури, а още по-далечъ — тамъ въ полето — градътъ още не се види; лека мъгла и кълба отъ димъ се носятъ само въ низината, по течението на Нишава и Морава. Тукъ-тамъ малки блуждаещи огньове свѣтнатъ и ние пакъ се взираме напрѣгнато къмъ тѣхъ да доловимъ очъртанията на падналия градъ.

Разсъмва се добрѣ. Слънцето още не е изгрѣло; сѣнкитѣ по страничнитѣ хълмове и ридове още се сливатъ и губятъ въ тъмно-синия фонъ на далечината. Въ душата ми кипятъ най-разнообразни чувства, владѣятъ трепети и вълнения, които тресатъ цѣлото ми сжщество. Картинитѣ, образитѣ, фигуритѣ край менъ сж тъй разновидни и едни отъ други по-силни, по-шеметни, щото не мога всички да обхвана и задържа въ паметьта си. Слѣдъ всѣка крачка отминатъ пжть — новъ приливъ отъ чувства, по-властни, по-буйни.

Застигаме полковетѣ 34, 58 и 33 къмъ Долнябрѣжина — кокетно село въ планинска клисура, на шосето за Нишъ. Съ развѣти знамена полковетѣ маршеруватъ, като на парадъ, а музикитѣ побѣдно гърмятъ марша на съюзнишката измѣна. Вие сте слушали тоя маршъ въ софийскитѣ улици, но друго е да маршерувате подъ неговия тактъ въ сръбска земя, къмъ падналия Нишъ, съ лютата закана на пѣсеньта!

Умората на войскитѣ е голѣма, ала тѣ не спиратъ

и лѣтятъ се́ напрѣдъ къмъ Нишъ. Застаналъ често срѣдъ полковетѣ, азъ се дивя на войнишкия поривъ и захласъ, слѣдъ вчерашнитѣ кръвопролитни боеве: офицери и войници махатъ съ шапки, съ ржцѣ и поздравяватъ съ спечелената побѣда и одоление надъ врага.

По пжтя — прѣсни слѣди на разрушения на отстжпилия неприятель: сринати мостове, запалени сгради, изгорени муниционни складове. Мостоветѣ бързо се поправятъ и нищо не спира потока отъ хора, орждия, коне и коля.

Отъ страни на пжтя лежатъ убити сърби, тукъ-тамъ стенятъ умиращи тежко ранени, изоставени, неприбрани. Спирамъ се прѣдъ проснатъ трупъ, лежащъ неподвижно: ударенъ е въ главата, агонизиращъ, но още живъ. Отминаватъ го всички съ болка въ душата и съ видимо състрадание. Такава може да бжде сждбата на всѣки едного въ утрѣшния день. . .

Край селата наизлѣзли купъ дѣца и жени, съ покорность въ душата и цвѣтя въ ржцѣ. Слѣзли край пжтя, или далечъ по синоритѣ, изъ нивитѣ, край кжщитѣ, жени и дѣца развѣватъ бѣли флагове. Петь-шесть годишни дѣчица, срѣдъ една нива, махатъ бѣлъ флагъ и поздравяватъ отминаващитѣ войски.

Колко много говори всичко това на душата!

IX

Нишъ, 27 октомври 1915 г.

Ние сме въ Нишъ!

Отъ разни страни се стичатъ полковетѣ на 9-та дивизия къмъ града, за падането на който тъй храбро се биха. Нишъ е срѣдъ самото поле; на сѣверъ и югъ, въ далечината, се синѣятъ красиви планински вериги; прѣзъ града тече Нишава, прибрана въ тѣсно, дълбоко легло, а на западъ отъ Нишъ лжкатушно се провира изъ гжсти върбалаци Българска Морава, задъ която се е спрѣлъ разбитиятъ противникъ. Градътъ е новопостроенъ, съ хубави, прави улици и алеи. Прѣзъ една такава дълга, красива алея, по брѣга на Нишава, влизаме въ града. Пжтьтъ и улицитѣ сж задръстени отъ войници, оржжия, коля, коне,—едни спрѣли на стоянка, до нова заповѣдь за тръгване, други се движатъ къмъ центъра на града, дѣто щабътъ на дивизията ги очаква. Бързо отсѣдамъ отъ коня, на голѣмия площадъ прѣдъ красивия домъ на околийското управление, и се намисамъ въ общия потокъ отъ войници. На края на дълга улица, която завършва съ малъкъ площадъ, е застаналъ дивизионниятъ началникъ, генералъ Нерѣзовъ, заобиколенъ отъ оперативния щабъ на дивизията и бригаднитѣ командири. За пръвъ пжть, отъ мѣсецъ насамъ, виждамъ прояснено лицето на генерала, съ лека усмивка на уста, но сѐ пакъ сериозенъ, съ оживени очи и енергиченъ погледъ къмъ дефилируващитѣ войски. Генералътъ поздравява войницитѣ съ побѣдата надъ врага, и на неговия поздравъ отговарятъ хиляди гърла съ несмълкващо

ура! Често генералътъ отправя възторжени похвали къмъ нѣкои дружини, картечни роти, батареи, съ енергиченъ замахъ на ръката и искрещи очи, а тѣ махатъ съ шапки и буйно отминаватъ, сѣкашъ, маршируватъ на площада прѣдъ софийския дворецъ! Трепетни моменти! Началствуващитѣ лица и офицери хвърчатъ прѣдъ полковетѣ, дружинитѣ, ротитѣ, вълнувани отъ чувства на гордо изпълненъ дългъ къмъ родъ и отечество. Маса народъ се е стекълъ да се диви и любува на нашитѣ стегнати, юначни войници, а тѣ вървятъ стройно, бойко, въ безконечни редици и отминаватъ напрѣдъ и сѐ напрѣдъ къмъ новитѣ позиции, наново прѣдъ лицето на избѣгалия врагъ.

Въ града движението е голѣмо, шумно. Бѣлитѣ флагове, които въ първитѣ моменти се вѣятъ прѣдъ всѣки домъ, по всички балкони и прозорци, въ знакъ на покорность прѣдъ сѫдбата, скоро се смѣнятъ съ българския трикольръ. Влизането на българска войска въ Нишъ е смутило населението въ първия моментъ; съ вълнение въ душата и дълбока резигнация, то нѣкакъ занесено гледа и слѣди движението въ града. Ала настроението скоро се проясва и, сѣкашъ, всички ставатъ оживѣни, дори весели, при общия кипежъ на новия животъ. Улицитѣ се изпълватъ съ млади хора, жени, моми, дѣца, които съ довѣрие почватъ да се носятъ къмъ новитѣ господари на Нишавския градъ.

А хубавъ е градътъ Нишъ! Рѣката Нишава, която минава прѣзъ града, урегулирана, буйна и дълбока, го прави още по-гиздавъ. Красиви алеи по двата брѣга на рѣката и хубавъ желѣзенъ мостъ надъ нея напомнятъ нѣщо за хубоститѣ на много западни градове. Когато привечерь, по заникъ-слънце, сетни слънчеви зари заиграятъ по върха на насрѣщнитѣ планини, а долу, въ низинитѣ, тъмни сѣнки настелятъ морната земя; когато по-късно въ

буйно течещитѣ води на Нишава се заоглежда блѣдиятъ ликъ на пълния мѣсецъ и посипе съ треперливи лѫчи искрещитѣ води; или когато въ ясна, лунна нощь минете по страничнитѣ алеи на рѣката и въ тишината на нощьта се вслушате въ плисъка на рѣчнитѣ вълни, — въ душата ви заговорватъ спомени за красиви нощи и хубаво изживѣни дни по други крайща на земята и вие залюбвате хубоститѣ на българския Нишъ, съ околнитѣ му планини, буйна Нишава и красиви улици и алеи. . .

Слѣдъ Бѣлградъ, въ Нишъ е биелъ пулса на Сърбия. Хубави, солидни частни постройки, многобройни обществени учрѣждения и институти, окрѫжна палата, околийски домъ, гимназии, болница на Червения кръстъ, казарми, цитадела (старата нишка крѣпость), — всичко това привлича вниманието ми и азъ по него сѫдя за развитието на града и участието му въ общия културенъ животъ на Сърбия. Поминъчниятъ животъ на Нишъ е билъ доста интензивенъ. Богати магазини, дюкяни, кафенета, театри—нищо не липсва на Нишъ. Градътъ е ималъ, обаче, нещастието да прѣживѣе една страшна нощь на 22 срѣщу 23 октомври, въ надвечерието на неговото падане. Когато отстѫпващитѣ сръбски войски минавали прѣзъ града, знаейки неговата близка сѫдба, прѣдали се на изстѫпления и грабежи по цѣлия градъ. Разбити били много магазини и дюгени, стоката разграбена и отнесена се коля и автомобили отъ офицери и войници, при непрѣкѫсната пушечна стрѣлба и трѣсъкъ на рѫчни бомби, за терорѣ ни населението. Съ саморѫчни подписи, видни нишки търговци удостовѣриха истинностьта на печалиия фактъ. Военната власть, обаче, бързо въдвори редъ въ града и обезпечи на всички имота, честьта и живота.

По улицитѣ на града и въ околностьта му, по полето, изъ широкия друмъ къмъ Морава—хиляди слѣди отъ

избѣгалата сръбска войска: съблѣчени войнишки дрехи, често окървавени, шапки, строшени пушки, муниционни сандъци, безброй патрони, пръснати отъ двѣтѣ страни на пѫтя—всичко говори за едно отстѫпление на сломени, отчаени защитници на втората сръбска столица. Бързото слизане на съюзнитѣ войски отъ сѣверъ и страшниятъ устремъ на нашитѣ войски връзъ Нишъ заставили сръбското правителство къмъ бързи мѣрки за опразване на града отъ държавнитѣ учрѣждения и изнасяне на цѣнноститѣ и архивитѣ. Всичко станало, обаче, нощемъ, скритомъ, и на гражданитѣ било съобщено за напускане на града едва въ надвечерието на неговото падане. Нѣщо повече: дълго и настойчиво Пашичъ и другаритѣ му заблуждавали населението и го хранили съ надежда за успѣхи по бойнитѣ полета и погубване на България! — Ние знаехме и вѣрвахме, казваше ми единъ нишки първенецъ, че България ще загине, сгазена отъ Русия и Франция, и че ние ще вземемъ връхъ надъ австрийци и германци, които изгонихме веднажъ отъ Сърбия. — Въ това „знание" на сърбитѣ се крие тѣхната самозабрава, тѣхния лудешки шовинизъмъ, който бѣ създалъ отъ сръбството нѣщо като митъ, нѣкакво повѣрие въ хероичностьта на единъ народъ, извиканъ да бѫде владѣтель на могѫща, силна Душановска държава, непобѣдимъ и прѣдопрѣдѣленъ за велики исторически дѣла и завѣти... Сръбскитѣ държавници бѣха свикнали съ мисъльта, че срѣщу тѣхъ се бори „половината отъ Европа", защото се вижда заплашена отъ тѣхния силенъ, коравъ народъ. Сръбскиятъ народъ е, дѣйствително, коравъ, трудолюбивъ, но той е подлуденъ отъ политически водачи, самомнителенъ, свадливъ, лукавъ и отмъстителенъ. Той не можа, слѣдъ стогодишенъ самостоятеленъ държавенъ животъ, да се успокои и улегне, да затвърди редъ и законность въ страната си. Сръбската история е изписана

съ цареубийства и прѣврати, бунтове и потиснически режими, каквито никой европейски народъ не е прѣживѣлъ. Коварството не е оставяло сръбскитѣ държавници дори въ епохата на тѣхнитѣ борби за отечествена независимость и свобода, когато сѫ пъшкали подъ гнета на чужда власть. Когато прѣзъ 1913 г. тѣ се хванаха за принципа rebus sic stantibus, това бѣ новъ изразъ и повторение на старитѣ приеми за надхитряване на съюзници и съсѣди, многократно вършено въ далечното и близко минало. А не липсва на тоя народъ нищо, което би могло да му обезпечи самостоенъ животъ, съ своя собствена духовна и материална култура, съ свой обликъ на народъ и държава.

Сърбия, като държава, е селска демокрация, съ своитѣ добри и лощи страни. Като че-ли тъмнитѣ сили, които движатъ живота на незрѣлитѣ селски маси, сѫ били подходящи и пригодни условия за едно демагогство и политическо дилетанство, вършено въ най-широки размѣри отъ сръбскитѣ държавни дѣйци. И това е разорѫжвало демократичнитѣ слоеве, да не могатъ да реагиратъ, даже когато ги водятъ на гибель и разорение. Проявленията на вѫтрѣшния политически животъ, по сѫщитѣ причини, сѫ били безкръвни, несигурни, а това е принижавало всички и ги е поставяло подъ опекунството на несериозни и екзалтирани водачи — военни и граждански. Се́ на това се дължи и липсата на стегнатость и редъ въ държавната организация, слабото благоустройство въ градове и села при, сравнително, добра заможность, слабата народна просвѣта, корумпирано правосѫдие и низъкъ общественъ моралъ.

Сръбската Скупщина, която засѣдавала тукъ, въ Нишъ, до недавна, е била пъстра смѣсица отъ екзалтирани и амбицирани политикани; тя не можа да се издигне надъ дребното, мимолетното, да се освободи отъ фанатич-

ната вѣра и блѣнове за „велика“ Сърбия, изградена надъ гроба на Македония и България. Сръбскитѣ управници не послушаха съвѣтитѣ на князъ Трубецкой, дадени въ послѣдния сѫдбоносенъ за тѣхъ часъ. Може би, бѣше вече късно за съвѣти и мѫдрость. Хартвигъ бѣше изигралъ своята роль. Гибельта на Сърбия бѣ грижливо подготвена отъ политици — сръбски и чужди, които не познаваха достатъчно проблемитѣ, съ разрѣшението на които се бѣха заели, като посѣха заблуда въ умоветѣ и сърдцата на крале, министри и народи . . . Сърбия не отиде по равнодѣйствуващата на историческата правда и развитие, а поиска да ги насили. Историята въ миналото е верига отъ насилия и завоевания; но въ наше врѣме насилията скѫпо се плащатъ.

Обикаляме второстоличния градъ на Сърбия, гдѣто доскоро сѫ се подвизавали министри, депутати и политически водачи. По улицитѣ се движи пъстъръ свѣтъ. Никой никого не уврѣжда и не безпокои; войницитѣ бързо отминаватъ по спѣшната си работа, а веселитѣ нишачки и нишани подъ рѫка се заскитватъ по улици и площади. Личи си, че тукъ е воденъ веселъ, бихъ казалъ дори, безгриженъ животъ, макаръ и подъ грѣма на пушкитѣ и трѣсъка на топоветѣ. . . Когато влизахме въ Нишъ, ние прѣдполагахме, че ще намѣримъ града западналъ, безъ запаси отъ стока, храна, дрехи и пр. Лъгали сме се. Французитѣ и англичанитѣ добрѣ се погрижили за своитѣ съюзници. Нищо не липсва на жителитѣ. Добрѣ облѣчени, добрѣ хранени, тѣмъ не е липсвала възможностьта да се прѣдаватъ даже на излишества. По улицитѣ на града сѫ изнесени за продажба много шоколадъ, всевъзможни бомбони, локумъ, тютюнъ, а въ нѣкои отворени дюгени—хубави коняци, вина и пр. деликатеси, прѣдлагани за добра цѣна. По кѫщитѣ и частнитѣ домове — сѫщата безпеч-

ность. Тукъ, въ Нишъ, сѫ забѣгнали много сръбски сѣмейства отъ всички краища на Сърбия. Макаръ голѣма часть отъ тѣхъ да е напуснала града, заедно съ войскитѣ, значителна часть е остнала. Събрани сѫ вкупомъ по нѣколко сѣмейства; и тукъ, даже при сегашнитѣ условия, веселиятъ нравъ на сърбина скоро се проявява. Отъ славянскитѣ народи сърбитѣ изглежда да сѫ най-общителни и най-разположени къмъ чувствени прѣживѣвания. Макаръ и да претендиратъ да сѫ най-чистокръвни славяне, въ Нишъ азъ усѣтихъ по-скоро лъхъ на нѣмска култура, отколкото на славянска. Като почнете отъ кѫщнитѣ наредби и минете прѣзъ кухнята, библиотеката на сърбина и го послѣдвате до кафенето и бирарията,—вие ще почувствовате близостьта на Виена, на нѣмскитѣ ресторани, университети и книжнина. Даже въ езика на сърбина ще чуете маса нѣмски думи (фиртлъ, цехъ, шпиталъ и пр.) и—нито една руска или другославянска. Азъ не видѣхъ въ домашнитѣ библиотеки на никой сърбинъ съчиненията на рускитѣ класици и по-нови писатели; но нѣмски романи, поети и писатели ще намѣрите по лавицитѣ на всѣки библиотеченъ шкафъ и етажерка. . . И при все това, умразата на сърбина къмъ неговитѣ непосрѣдствени съсѣди е безгранична. Умразата му къмъ българина, обаче, е чудовищна, феноменална. Тя е всмукана съ майчиното млѣко, затвърдена е отъ сръбската школа и прѣфинена отъ политическия животъ на Сърбия.

Хубава, мила дѣвойка, бѣжанка отъ Крагуевецъ, още дѣте, за нищо не скланя прѣдъ убѣдителнитѣ думи на моя другарь, да признае господството на българитѣ въ Моравския край. — Българитѣ сѫ добродѣтелни, незлобиви, неотмъстителни, просвѣтени, — обяснява другарьтъ ми. Ние ще заживѣемъ хубавъ животъ, въ миръ, свобода и благосъстояние! — Протеститѣ, обаче, на сръбската

дѣвойка нѣматъ край. Тя, жена-дѣте, не се стѣснява дори да сквернослови. Подадената ѝ хубава хризантема за мигъ е разкжсана отъ вълнение и гнѣвъ: нищо българско тя не желае, не иска да знае; по лицето ѝ се изобразява онова чувство, което тъй грижливо е насаждано, откърмено и затвърдено — чувството на нечовѣшка умраза.

Българската жена може да не мрази, да не прѣзира тъй безумно лукавитѣ и коварни съсѣди. Но българката трѣбва да се проникне отъ безгранична любовь къмъ отечеството си, къмъ рода си, за да я посѣе въ душата на дѣцата си и образува отъ нея щитъ срѣщу безграничната умраза на сърби, гърци и ромжни. . .

Щабътъ на дивизията ни е настаненъ въ хубавия домъ на Нишката околия: Въ просторни, красиви зали и стаи сж се помѣщавали нѣкои отъ сръбскитѣ министерства. Тѣхната архива е спасена, изнесена, но всички мебели, канцеларски потрѣби и пр. — останали. Голѣма часть отъ архивитѣ на финансовото управление, бирничеството, околийския сждъ и окржжната скупщина сж сжщо изоставени. Тѣхното изучване ме убѣждава, че въ извѣстни отношения сръбската държавна организация е по-съвършенна и улегнала; но какъ тя е функционирала, за това архивитѣ не говорятъ. Разпитани, сърбитѣ разказватъ и признаватъ сами низкия уровенъ, на който е стояло цѣлото вжтрѣшно управление на страната — административно, финансово и правосждно. Корупция, подкупничество, пристрастие, низъкъ моралъ — тоза е отличавало сръбското чиновничество и сръбскитѣ обществени дѣйци.

Нишъ е билъ не по-малко важенъ търговски и економически центъръ. Много банки и кредитни сдружавания говорятъ за интензивностьта на стопанския битъ въ тоя край. „Трговачка омладина", разни еснафски дружества

и съюзи показватъ на стремежа да се организиратъ търговскитѣ и производителни сили на страната.

По своето мѣстоположение, Нишъ ще си остане първостепененъ градъ на Поморавия, съ хубаво бѫдеще и всички условия за по-нататъшно развитие и разцвѣтъ.

Измежду всѣкидневната навалица по улицитѣ на Нишъ се мѣркатъ сини униформи на австрийски войници. Блѣди, посърнали, немощни, почти всички сакати, кой съ ампутирана рѫка, кой съ отрѣзанъ кракъ, хроми и недѫгави — това сѫ австрийскитѣ плѣнници, оставени отъ сърбитѣ въ града. Нѣколко хиляди отъ тѣхъ, обаче, които се радвали на здраве и могли да вървятъ, били отвлечени отъ отстѫпващата сръбска армия, която се още очаква спасение и разчита на успѣхи. Австрийскитѣ инвалиди посрѣщатъ съ буйна радость освободителитѣ си и съ дълбоко вълнение разказватъ за изстрадалитѣ дни на плѣнъ въ Сърбия. Послѣднитѣ нѣколко деня тѣ не яли, били малтретирани, а много отъ тѣхнитѣ другари сѫ измѫчвани и убити.

Болницата на Червения кръстъ е пълна съ ранени сръбски офицери и войници. За тѣхъ сѫ се грижили нѣколко иностранни мисии на Червения кръстъ — руска, английска, американска. Самата болница е добрѣ уредена, въ голѣмо, нѣколкоетажно, просторно здание, близо до желѣзно-пѫтната станция. Добрѣ уреденъ е и бактериологическиятъ институтъ, който функциониралъ редовно прѣзъ врѣме на войната. На сръбската армия не е липсвала медицинска помощь; санитарнитѣ материали сѫ били въ изобилие. Голѣми складове отъ такъвъ материалъ паднаха въ наши рѫцѣ при заемането на Нишъ.

Трофеитѣ отъ побѣдата ни сѫ грамадни. Още оттукъ залича прѣдстоящиятъ разгромъ на сръбската армия и държава. 30,000 манлихерови пушки, нѣколко милиона патрони, снаряди, десетки скорострѣлни батареи, автомо-

били, 7 локомотивни машини, 550 вагона, отъ които стотина пълни съ разни материали и неразтоварена стока, пълни складове съ всевъзможни военни вещи—обуща, куртки, одеала, фанели—всичко това съставлява трофеи на побѣдоноснитѣ ни войски, отъ стойность на нѣколко милиона лева.

Прѣзъ Нишава, оттатъкъ красивия арковъ мостъ, е старата Нишка крѣпость. Влизамъ въ нея прѣзъ внушителна, висока порта, обкована цѣла въ желѣзо, подъ дебелъ каменень сводъ. Навѫтрѣ въ крѣпостьта е цѣлъ кварталъ отъ казарми, погреби, складове, щабни канцеларии, жилища, градини и пр. Валоветѣ на крѣпостьта се издигатъ високо, всички обшити съ дѣланъ камъкъ, а по върховетѣ—съ чимъ. Портата и валоветѣ сѫ добрѣ запазени, нѣколкократно подновявани. Застаналъ на единъ отъ сѣвернитѣ валове, прѣнасямъ се вѣкове назадъ, когато българи сѫ градили крѣпостьта, а турци сѫ отстоявали въ нея на честитѣ походи и нападения отъ сѣверъ. Сега крѣпостьта е безъ всѣкаква военна стойность. Само за нѣколко часа тя и нейнитѣ защитници биха се обърнали на пръсть и камъне подъ ударитѣ на тежкитѣ топове.

Нишката цитадела единъ день ще стане красивъ жилищенъ кварталъ на града, или отличенъ паркъ. Сега сѫ пръснати изъ вѫтрѣшностьта на крѣпостьта стари и нови орѫдия, военни материали, грохнали сгради, малъкъ паметникъ на Милана и нищо друго по-внушително, по-забѣлѣжително.

По брѣга на Нишава, въ края на една алея, е малка публична градина, съ повечко храсте, отколкото цвѣтя. Но затуй пъкъ почти всички частни домове иматъ кокетни градини съ много цвѣтя. Есеннитѣ дни въ Нишъ сѫ още меки и къснитѣ рози, хризантеми и гиргини ки-

чатъ входоветѣ и прѣддверията на всички жилища и дворове. Повечето отъ жилищата въ Нишъ сж солидни постройки, съ значителенъ комфортъ. Градътъ е съ елекрическо освѣтление, инсталирано, обаче, много примитивно, съ слаба свѣтлина.

Полека-лека животътъ въ Нишъ взема своя нормаленъ ходъ. Магазинитѣ се отварятъ и улицитѣ—оживѣватъ. Но вечерь рано всичко утихва. Само нощнитѣ патраули бдятъ по улици и площади надъ заспалия градъ.

На площада, прѣдъ красивия желѣзенъ мостъ, набързо се издига триумфална арка, окичена съ побѣдни български знамена. Нишъ трѣбва да посрѣщне тържествено владѣтеля на България, който тукъ ще омие позора на страната, тъй дръзко хвърленъ въ лицето и прѣзъ 1913 година.

Днитѣ сж топли, слънчеви, ясни. Надъ града често прѣлетяватъ съюзнишки аероплани, който извършватъ разузнавателна служба. Неприятельтъ е заелъ здраво лѣвия брѣгъ на Морава, слѣдъ като е разрушилъ двата моста надъ рѣката, водящи за Прокупле и Лѣсковецъ. Но Морава трѣбва да се мине. Тази задача остава пакъ на желѣзната 9-та дивизия, която пожъна толкова слава и покри, чрѣзъ спечелени побѣди, съ лаври своитѣ храбри полкове.

Съ падането на Нишъ, Княжевецъ, Алексинецъ и Крушевецъ, отъ Сърбия се надига гигантска вълна отъ бѣгалци. Бѣгатъ всички отъ изтокъ и сѣверъ къмъ западнитѣ и южни покрайнини на Сърбия. Съ какви надежди е сгрѣто това бѣгство? Докждѣ ще стигне и трае скитничеството на тоя народъ, който постави на карта цѣлото си бждаще, отъ завистъ и умраза къмъ насъ?

X.

2 ноември 1915 г.

На юго-западъ отъ Нишъ се издигатъ низки хълмове, които бавно се навалятъ къмъ течащата недалечъ Българска Морава; на югъ, при Курвинградъ, тѣ се издигатъ високо и бранятъ горното течение на рѣката. Отвъдъ разрушения желѣзно-пѫтенъ мостъ надъ Морава, по линията за Лѣсковецъ, неприятельтъ е укрѣпилъ двѣтѣ могилки на лѣвия брѣгъ съ двуредни, едни надъ други, окопи и оттукъ обсипва съ снаряди и куршуми приближаващитѣ се къмъ Морава войски. Надолу, по течението на рѣката, до с. Мраморъ, отвъдъ голѣмия желѣзенъ мостъ, сѫщо така разрушенъ, на пѫтя за Прокупле, сърбитѣ се тоже окопали и заели цѣлото възвишение надъ брѣга. Лѣвиятъ брѣгъ на Морава, по цѣлото течение въобще, е високъ, съ бързо издигащи се надъ него полски възвишения и хребети, удобни за артилерийски и пѣхотни позиции. Дѣсниятъ брѣгъ, заетъ отъ насъ, е, наопаки, низъкъ, блатистъ, съ рѣдки върбалаци и крайно несгоденъ за настѫпателно движение. Нашитѣ полкове сѫ залегнали тукъ, въ набързо приготвени окопи, и вече отъ нѣколко деня сѫ въ постоянна прѣстрѣлка съ сръбскитѣ насрѣщни войски. Неприятельтъ вижда и слѣди отъ височинитѣ на лѣвия брѣгъ на Морава всѣко наше движение и пригатвяне за минаване на рѣката. Денемъ нашитѣ дѣйствия сѫ несигурни, но нощемъ кипи усилена работа по разставяне на артилерия и пригатвянето ни да минемъ на отсрѣщния брѣгъ.

Морава спира и забавя нашитѣ операции ето вече нѣколко деня. Сърбитѣ добрѣ сж прѣценили нейното значение и тъкмо затова се спрѣли въ своето отстжпление на лѣвия й брѣгъ, на позиции, защитени, вмѣсто съ вълчи ями и телени мрѣжи, — отъ придошлата, дълбока и буйно течаща Морава.

Днесъ артилерийскиятъ двубой отъ двата брѣга на рѣката е силенъ, оживенъ. Нѣколко деня сме вече въ Нишъ, назадъ отъ бойния фронтъ. Животътъ на новия градъ ме интересува, но дѣйствията, които ставатъ и се пригатвятъ на Морава, почватъ сѐ повече и повече да ни вълнуватъ. Ситенъ есененъ дъждъ ръми; но менъ ме не сдържа въ града. Искамъ да ида на историческата рѣка, на Българска Морава, която толкова спомени и мисли буди въ тоя часъ,—рѣката, която нѣкога е отдѣляла българската държава отъ Сърбия.

Коньтъ ми се плъзга по разкаляното нанагорище къмъ върха на хълма и азъ съмъ принуденъ да правя всевъзможни криволици по него, качвайки се сѐ по-нагорѣ и по-нагорѣ. Налѣво, по хълма, сж пръснати хубави вили, срѣдъ отдавна обрани лозя и овощни градини. Завивамъ по билото, къмъ лозята, и по дълбокия пжть, затуленъ отъ диви шипки и храсталакъ, стигамъ до висока полянка, отъ която се вижда цѣлия неприятелски фронтъ. Рѣката Морава, мжтна и бързотечна, опасва съ нѣколко завоя възвишенията по двата брѣга, лудо се разлива надолу, по котловината, и пакъ се прибира въ дълбоко легло, притисната често отъ хълмове и възвишения, ту по-близки, ту по-далечни отъ двата й брѣга. Нѣколко гънки на плоското възвишение прикриватъ движението на хора и коне, които, едни слѣдъ други, се нижатъ и отминаватъ къмъ залегналитѣ въ низинитѣ дружини. Нѣйдѣ се мѣрнатъ патронни коля, които ту спратъ на закрито

мѣсто, ту прибѣгватъ по равнината и настигатъ конетѣ, които се връщатъ и пакъ отиватъ надолу, къмъ Морава. Отъ врѣме на врѣме нѣкой шрапнелъ прѣлети надъ позициитѣ долу, или по възвишението, къмъ насъ, слѣдъ което чести пушечни изстрѣли се обадятъ отъ двата брѣга на рѣката. Слѣдъ малко лѣвиятъ брѣгъ на Морава наново смълква, въ окопитѣ по него нищо не се вижда, макаръ хиляди бдящи сърби да шътатъ тамъ съ маузерки въ ржцѣ. И двѣтѣ страни се спотайватъ, дебнатъ и готвятъ за новъ двубой.

Нашитѣ окопи сж плитки, въ блатливи и наводнени мѣста, дѣто кальта се лѣпи и подъ мигачитѣ на окото. Войнцитѣ лежатъ тукъ день и нощь, изцапани, измокрени, и не могатъ да си подадатъ главата отъ огъня на сръбскитѣ стрѣлкови окопи. Но нашитѣ гаубични и тежки батареи, настанени задъ билото на хълма, по дѣсния брѣгъ на рѣката, или въ нѣкоя гънка на юго-западнитѣ планински възвишения, засипватъ съ снаряди отсрѣщнитѣ сръбски окопи и батареи и често ги заставятъ да мълчатъ по цѣли часове.

Морава е пълноводна, като никога. Широка до 140 метра и дълбока на мѣста до 4 метра, буйна и безъ бродъ, не може да се прѣгази и форсира. Понтонната дружина е останала нѣйдѣ далечъ задъ фронта. Трѣбва да се приготвятъ плавателни уреди—салове—и съ тѣхъ да се прѣхвърлятъ полковетѣ отъ дивизията прѣзъ рѣката. . . Командирьтъ на * полкъ, който надвечерь застигамъ по хълма надъ Морава, гнѣвно обяснява труднотитѣ на една такава плавателна операция. Но да се бездѣйствува — не може. По-долѣ, къмъ Крушевецъ, и по-горѣ, къмъ Лѣсковецъ, Морава е вече мината отъ 6-та и 1-ва дивизии. Трѣбва да минемъ часъ по-скоро и ние, за да притиснемъ събранитѣ оттатъкъ Морава сръбски дивизии, прѣди да

успѣятъ да се оттеглятъ на нови вътрѣшни отбранителни линии.

Завръщамъ се по мръкнало въ града съ ясна прѣдстава за всички трудности, които прѣдстоящето минаване на Морава крие за насъ. Още не отседналъ отъ коня, страшенъ гръмъ разтърсва града. Нѣкакъвъ динамитенъ складъ край Нишъ билъ запаленъ. Къмъ тая случайность скоро иде друга: цѣлиятъ градъ потъва внезапно въ тъмнина, вслѣдствие на поврѣда въ електрическата юзина. Кавалерийски патраули засноваватъ изъ града, а въ жилищата мнозина потрѫпватъ прѣдъ неспокойната мисъль за прѣдстоящитѣ боеве. . .

Въ старата крѣпость войницитѣ отъ пионерната дружина работятъ денонощно за сковаване на плотини отъ всевъзможни бъчви, платнища и слама. Тази нощь трѣбва да се започне минаването прѣзъ Морава — горѣ, при желѣзно-пѫтния мостъ, и долѣ, при с. Мраморъ. 3-та бригада има заповѣдь да демонстрира при Мраморъ, съ нѣколко лодки и гребци. Въ това врѣме съ салове трѣбва да се мине Морава при желѣзно-пѫтния мостъ. Нощьта е тъмна, беззвѣздна. Къмъ полунощь дълга върволица отъ пионерни войски и плавателни материали се напѫтватъ къмъ Морава. Въ нашия станъ е дълбоко безмълвие. А нѣмъ е и отсрѣщниятъ брѣгъ. Всички, обаче, знаемъ, какъвъ адъ отъ огънь, желѣзо и олово ще се изсипе отъ двата брѣга слѣдъ малко, слѣдъ мигъ, при първия опитъ да плувнемъ по рѣката. . . Колата спиратъ изъ върбитѣ; много отъ тѣхъ сѫ затънали изъ блатливото, мочурливо крайбрѣжие; войницитѣ трѣбва на рѫцѣ да отнесатъ край брѣга и тамъ да сглобятъ плавателнитѣ уреди. Ала неприятельтъ се раздвижва наведнажъ. И двата брѣга на Морава оживѣватъ, настръхватъ. Нашитѣ смѣлчаци не трѣпватъ. Честъ пушеченъ огънь пламва и се разгаря по

цѣлия фронтъ. Нашитѣ батареи зариватъ отсрѣщния брѣгъ съ снаряди и отъ грѫмъ и трѣсъкъ се търси цѣлата земя. Чевръсто саловетѣ, отрупани съ войници, се спускатъ по рѣката и заплувватъ по мѫтнитѣ и буйни води на Морава... Но какво сѫ шепата храбреци по саловетѣ, когато насрѣща ги чака многоброенъ противникъ съ насочени пушки, ножове и картечници къмъ тѣхъ! Зловѣщиятъ трѣсъкъ на картечницитѣ смразява и най-буйния поривъ на самопожертвувание, на хероизмъ. . . Буйната рѣка отниса саловетѣ по течението и ги прави неустойчиви, неиздържливи на вълнитѣ. Борба съ водната стихия, борба съ картеченъ и пушеченъ неприятелски огънь! При все това, много отъ войницитѣ стигатъ брѣга и лютъ рѫкопашенъ бой закипява отнове на твърдата земя. . . Ала много отъ саловетѣ сѫ потопени, а върналитѣ се назадъ могатъ да взематъ само стотица храбреци и ги отнесатъ толкова въ помощь на миналитѣ отвъдъ, колкото — на гибель, на сигурна смърть. . . Водитѣ на Морава сѫ обагрени, окървавени. Плисъкътъ на нейнитѣ вълни не се чуе отъ адския грѫмъ и трѣсъкъ на боя, който трае вече часове. Призори, когато хоризонтътъ почва да бѣлѣе и всѣко движение на нашия брѣгъ става прицѣль на неприятелския огънь, операциитѣ трѣбва да спратъ. Но пушечниятъ огънь не спира. Морава е по-бѣсна, по-дива въ своя ревъ, ненадвита отъ безумния куражъ на прѣзиращитѣ смъртьта...

Разсъмва се. Сега иде редъ на орѫдията. Тѣ трѣбва да отплатятъ за падналитѣ въ боя на Морава герои. И лютъ артилерийски огънь се разгаря по цѣлия фронтъ. Нашитѣ тежки гаубици сриватъ всичко по двѣтѣ могили на лѣвия брѣгъ на Морава. Много неприятелски орѫдия замлъкватъ, а въ окопитѣ се забѣлѣзва нервно движение, неспокойствие, смущение. Двѣ неприятелски далекобойни орѫдия, обаче, стрѣлятъ откъмъ височинитѣ надъ с. Мра-

моръ къмъ сѣверния край на града, гарата, цитаделата, казармитѣ, безъ да причинятъ нѣкакви загуби. Много отъ снарядитѣ се забиватъ въ калната почва и не експлодиратъ. Сърбитѣ се мѫчатъ да запалятъ муниционнитѣ складове въ артилерийскитѣ казарми и крѣпостьта, но не успѣватъ. Привечерь нови силни гърмежи отъ тежки орѫдия тресатъ града. Единъ снарядъ пада въ задния дворъ на Околийския домъ, другъ — въ двора на Окрѫжната палата. Нито единъ не експлодира. Не сѫ ли тия изстрѣли послѣдни конвулсии на единъ противникъ, който се готви да отстѫпва? Ние имаме вече опитъ отъ миналото.

Прѣзъ сѫщия день и цѣлата слѣдъ него нощь нашитѣ орѫдия не замлъкватъ. Неприятелскитѣ окопи по Морава сѫ сринати, разрушени. Шрапнелниятъ огънь тоже е довършилъ своето. Но двубоятъ можеше да продължи още нѣкой день, ако прѣминалитѣ Морава по-долѣ отъ насъ части отъ 6-та дивизия (3 Бдински полкъ) и спускащитѣ се германски войски откъмъ Крушевецъ не заплашватъ лѣвото крило и тила на стоящата срѣщу ни сръбска дивизия. I-ва Софийска дивизия, слѣдъ като заела Лѣсковецъ, сѫщо се спуснала на юго-западъ, къмъ Лебане. Отстѫплението на сърбитѣ съ това е компрометирано, заплашено. А и напорътъ на 9-та дивизия е лудешки, неудържимъ. Едно ново форсиране на Морава отъ насъ би поставило цѣлата сръбска армия въ критическо положение. Така комбиниранитѣ дѣйствия заставятъ сърбитѣ къмъ ново отстѫпление. Тѣ се опитватъ, обаче, за сетенъ пѫть да си помогнатъ. Оставайки леки заслони по Морава срѣщу насъ, нѣколко тѣхни дивизии се отправятъ къмъ настѫпилата отвъдъ Морава I-ва Софийска дивизия. Стремежътъ на сърбитѣ е да освободятъ дѣсното си крило отъ обхождане, като едновремѣнно ударятъ съ голѣми сили на

I-та наша дивизия. Планътъ е добрѣ замисленъ. И тукъ, на рѣката Пуста, стана знаменитиятъ бой на Софийската дивизия съ събранитѣ срѣщу нея сръбски дивизии. Боятъ е билъ кървавъ, неравенъ. Отстѫплението на нашитѣ назадъ, къмъ Лѣсковецъ, е дало куражъ и надежда на сърбитѣ да си възвърнатъ града. Но тукъ наврѣме се явява първа бригада отъ желѣзната 9-та дивизия, която съ лудешки устремъ успѣва да мине въ бродъ Топлица, газяйки мѫтнитѣ ѝ води, и съ бѣсъ се нахвърля въ тилъ и флангъ на настѫпилитѣ срѣщу I-ва дивизия сърби. Изненадата е голѣма. Разгорѣлиятъ се наново бой между наши и сърби е отчаенъ, кръвопроливенъ. Загубитѣ и на двѣтѣ страни сѫ тежки. Но сърбитѣ сѫ почти обходени. Тѣ трѣбва да се спасяватъ съ отстѫпление, прѣзъ врѣме на което даватъ маса плѣнници и изоставятъ всичкитѣ си ранени и убити по бойното поле. И ние спечелихме още единъ бой, още една побѣда!

А стоящитѣ при Мраморъ неприятелски части напускатъ Морава прѣзъ нощьта на 30 октомври и отстѫпватъ къмъ Прокупле. Прѣдната нощь 3-та бригада отъ дивизията, която трѣбваше да демонстрира тукъ, при Мраморъ, получава заповѣдь да мине оттатъкъ Морава, на всѣка цѣна, макаръ само съ двѣ лодки и нѣколко гребци. Минаването не стана. Неприятельтъ бди и открива убийственъ огънь по настѫпилитѣ край брѣга пионерни войски. Утриньта на 31 октомри, обаче, насрѣщниятъ брѣгъ на Морава е нѣмъ, запустѣлъ. Селени отъ Мраморъ, отъ другия брѣгъ на рѣката, зашетватъ по брѣга и съобщаватъ за сръбското отстѫпление. Неприятельтъ избѣга, прѣди да сключимъ обрѫча задъ него.

9-та пионерна дружина е на работа. Командирьтъ на дружината, подполковникъ Данаиловъ, и всички негови ротни командири рѫководятъ лично поправката на раз-

рушения желѣзенъ мостъ. Само слѣдъ два часа мостътъ е готовъ за минаване и дружинитѣ се нахвърлятъ едни слѣдъ други къмъ отсрѣщния брѣгъ. Тия, които до вчера лежаха като замрѣли въ калнитѣ окопи край рѣката, сега се прѣхвърлятъ чевръсто, като сърни, по неравнитѣ стѫпала на поправения мостъ и бързатъ да отминатъ по стѫпкитѣ на избѣгалия неприятель. Тукъ е командуващиятъ I ва армия, генералъ Б-въ, който поздравява пионеритѣ съ бързата поправка на моста. Когато дружинитѣ замаршироваха отвѫдъ Морава, къмъ Прокупле, и музикитѣ загърмѣха тържествени маршове, на всички ни се стори, че боеветѣ съ сърбитѣ се свършватъ и кървавитѣ ни походи въ тая страна ще вэематъ скоро край. . .

Недалечъ отъ поправения желѣзенъ мостъ, нагорѣ по рѣката, бързо е построенъ другъ такъвъ отъ понтонни лодки, дошли въ надвечерието на сръбското отстѫпление, Прѣзъ него минаватъ артилерийскитѣ отдѣления, които бързо вэематъ пѫтя за Прокупле. На лѣвия брѣгъ на Морава сѫ разрушени отъ огъня на нашитѣ орѫдия много кѫщи. Въ една такава двуетажна сграда намираме стотина пушки, безброй патрони и много рѫчни бомби. Оттукъ сърбитѣ сѫ стрѣляли съ картечница срѣщу нашитѣ на-другия брѣгъ; нѣколко наши снаряди пробиватъ покрива и стенитѣ на кѫщата и избиватъ повечето отъ защитницитѣ на импровизираната крѣпость. Когато отстѫплението на сърбитѣ се започнало, голѣма часть отъ тѣхъ не искали да вървятъ съ частитѣ си, а се пръснали и разбѣгали по крайбрѣжието на рѣката. Сега тѣ се събиратъ единъ по единъ, прѣдаватъ се и нѣкакъ самодоволно ни изглеждатъ: отървахме се, най-сетнѣ,—искатъ да кажатъ съ веселото изражение на лицето си.

Възлизамъ на хълма, който се издига надъ село Мраморъ, и се спирамъ право на сръбскитѣ окопи. Долу,

подъ мене, Морава шуми, лудува и нѣкакъ тайнствено ми говори съ езика на миналото. Нейниятъ шопотъ ми спомня за много щастливи и злочести дни, изживѣни отъ българитѣ по Морава, прѣди да бѫдатъ заробени и задушени отъ еднокръвенъ братъ. . .

Сѫщата Морава, която не е прѣстанала да се нарича *българска* дори и тогава, когато сърби сѫ владѣли и господарували надъ тоя край!

Днесъ за лишенъ пѫть сѫ обагрени съ кръвь нейнитѣ води, които хиляди години сѫ заглушавали съ шума на вълнитѣ си тѫжнитѣ напѣви на единъ народъ, обрѣченъ на робство и неволя отъ историята и сѫдбата. . . .

Около мене, на всички страни — купища прѣсни гробове. Прѣдъ окопитѣ, задъ тѣхъ и срѣдъ тѣхъ—страшни ями, изровени отъ голѣмокалибрени снаряди. Влѣзохъ въ една такава яма, която ме погълна цѣлъ. Въ пръстьта се забили нѣколко кѫса отъ страшната граната, която засипала всичко наоколо съ желѣзо и пръсть! Прѣдъ бруствера на окопитѣ—сѫщитѣ разрушения. Кървави дрехи, пръснати по дългия редъ окопи, говорятъ за ужаситѣ на смъртьта, която цѣла седмица витаела тукъ и косила безъ жаль скѫпи жертви, скѫпъ животъ. . .

Студенъ, буенъ вѣтъръ задуха. Притулени задъ купа сѣно, похапваме набързо и слѣдъ малко поемаме пѫтя на нашето ново настѫпление.

Полковетѣ сѫ отминали и бързатъ да застигнатъ неприятеля, който ловко отстѫпва по вѫтрѣшни пѫтища и планински вериги. Притисканъ отъ истокъ, сѣверъ и западъ, нему остава единъ пѫть за отстѫпление—прѣзъ планинитѣ Голякъ и Капаоникъ, къмъ Косово-поле, дѣто сърбитѣ, за трети пѫть, въ подножието на Шаръ, ще напоятъ съ кърви браннитѣ полета на миналото.

Пѫтьтъ за Прокупле се възкачва по едно възвишение, което се завършва при града съ разхвърлени лѣсисти върхове, заети отъ неприятеля. Тукъ боятъ наново се завързва. Но тоя пѫть упорството на сърбитѣ е лесно сломено. Макаръ позициитѣ имъ да сѫ високо понанагорището къмъ града и, слѣдователно, да иматъ добъръ обстрѣлъ къмъ настѫпващитѣ наши вериги, тѣ не издържатъ прѣдъ щурма на нашитѣ полкове, поддържани отъ вихровия огънь на артилерията. Едноврѣменно отъ сѣверо-западъ, отъ Крушевецъ, прѣзъ планинскитѣ проходи на Ястребецъ, се наваля и наближава къмъ града германската 101-ва дивизия. Прокупле не може се одържа. Привечерь сърбитѣ се оттеглятъ, съ бой, по лѣсиститѣ върхове на югъ и юго-западъ отъ града, оттатъкъ рѣката Топлица, опитвайки съ артилерийски огънь да задържатъ нашето настѫпление. Късно вечерьта една наша дружина влиза въ града, а слѣдъ малко застигатъ германски кавалеристи, пѣхотни и артилерийски части.

Прокупле е разположенъ амфитеатрално по склона на едно слабо възвишение и има вълшебно-красивъ изгледъ отъ южна страна. Долу, подъ града, се вие като сърпъ рѣката Топлица, която, притисната отъ хълмове на юго-западната страна на града, провира се бързо между тѣхъ и нашироко се спуска къмъ юго-изтокъ, прѣзъ малка котловинка, осѣяна съ хубави зеленчукови и овощни градини. Погледнато на града отъ тоя край, гледката е великолѣпна, красива. Въ ума ми оживѣва Търново съ виещата се около него Янтра. Прокупле е чистъ градъ, съ обширенъ площадъ, всрѣдъ който се издига високо-изградена буйна чешма. Улицитѣ на града сѫ широки, зданията—по-малко красиви отъ ония на Нишъ; но и тукъ Окрѫжната палата, прѣвърната сега на болница, е монументална сграда съ хубавъ изгледъ надъ рѣката. Почти всички кѫщи иматъ

обширни хубави градини. Надъ Топлица, по хълма, изненадано ме спира плѣнително-красива градина, съ многобройни, най-разнообразни, китни хризантеми, рози, циклами, пламъци, срѣдъ буйна още зеленина. Чисти, хубави алеи, съ сѣнници и седалищни пейки, обърнати къмъ южнитѣ планини, ме захласватъ и каратъ да забравя трѣсъка на орждията, миризмата на барутя и ужаситѣ на боя. Сѣдамъ за отмора прѣдъ потънала въ зеленина веранда на стария заможенъ домъ, въ който прѣди день-два кършенъ дѣтски смѣхъ е огласялъ бащинъ кжтъ, за да запустѣе слѣдъ малко, въ бѣсния вихъръ на войната . . . .

Прѣзъ Топлица е прѣхвърленъ понтоненъ мостъ, взетъ отъ сърбитѣ при тѣхното бързо отстжпление. Отвъдъ моста, въ котловинката, тая нощь сж на станъ наши полкове, вмѣсто сръбски такива, срѣдъ които прѣднитѣ дни краль Петъръ е ходилъ съ наведена глава. Кральтъ гостувалъ въ Прокупле въ старинната кжща съ хубавата градина на генералъ Мишичь. Той бѣ немощенъ да се противи на политици и генерали, които водѣха Сърбия къмъ катастрофа. Сега нито Пашичь, нито Мишичъ могатъ да облекчатъ днитѣ му на скитничество и бѣгство.

Въ западния край на града стигатъ и бързо отминаватъ германски полкове. Тѣ тръгватъ прѣзъ Плочникъ за Куршумлия, по петитѣ на нѣколко сръбски полка, които прѣзъ тукъ отстжпватъ тоже къмъ Косово-поле, по шосето за Прищина. Нѣкои кавалерийски и артилерийски части отъ германцитѣ оставатъ, обаче, за нощуване въ Прокупле. Градътъ е оживенъ отъ високия говоръ на българи и германци. Привечерь нашитѣ войници сж прибрани на биваци край града, но германцитѣ до късна нощь шумятъ изъ улицитѣ. Още при първа срѣща съ тѣхъ, хвърля се въ очи сурово-войнствения имъ видъ. Тѣхнитѣ високи каски говорятъ нѣщо внушително на душата, на сърдцето. Въ

паметьта ми оживѣватъ старитѣ римски легиони, които, сѣкашъ, наново се връщатъ и зашътватъ по балканския полуостровъ. . . .

По крайнитѣ улици на града прииждатъ маса бѣжанци — жени и дѣца, коля и добитъкъ. Прѣдъ една група отъ млади невѣсти и моми, майка една води за ржка невръстно дѣте, съ бѣлъ флагъ въ мъничкитѣ му ржцѣ. Женитѣ, съ почти забулени лица, свели очи къмъ земята и съ тръпки въ душата боязливо крачатъ по калния пжть. . . Бѣгали да се спасятъ. А връщатъ се, защото спасението не дошло. . . . Дѣтето поглежда плахо и свѣнливо, а голѣмитѣ му изразителни очи прѣмигватъ и говорятъ за милость и пощада. . . .

XI.

4 ноември 1915 г.

Нощьта прѣваля. По тъмно-сивото небе тукъ-тамъ блещукатъ звѣздици, затулвани често отъ бързо бѣгащи по небето малки, разкжсани, пепеляви облаци. Зората е далече. Но градътъ не спи. Цѣлата нощь е неспокойна, тревожна. По улицитѣ — глъчъ и чести провиквания. Тъмни сѣнки се мѣркатъ по жглитѣ и улицитѣ, бързо отминаватъ, сноватъ нагорѣ-надолѣ, нѣкои се спиратъ, като че-ли очакватъ или искатъ да молятъ нѣщо.... Остритѣ каски се очъртаватъ страховито прѣдъ нѣкоя свѣтлинка и напомнятъ за побѣдителя, за владѣтеля на града. . . .

Прокупле прѣкарва своята първа нощь въ ржцѣтѣ на новъ господарь..... Боже мой, колко тревога, колко страхъ, колко молби въ тая дълга, тъмна нощь! Ние сме въ вихъра на войната, и това стига, за да сведемъ покорно глава прѣдъ кървавия образъ на жестокитѣ богове . . . .

А нашитѣ сж тамъ, задъ рѣката, вънъ отъ града, на лагеръ. И по-добрѣ. На открито небе душата бива по-чиста, сърдцето—по-възвишено. Побѣдительтъ трѣбва да бжде неумолимъ, дори жестокъ, но само въ боя, въ борбата гърди съ гърди. . . .

Звѣздитѣ гаснатъ. Небето сивѣе и скоро деньтъ ще настжпи. Отвъдъ Топлица, въ полето, мъждукатъ гаснящи огньове; низко надъ българския станъ се носи димъ и слаба мъгла. Остриятъ звукъ на медна тржба пронизва хладния утрѣшенъ въздухъ и за мигъ събужда спящия лагеръ.

Трѣбва да вървимъ. Бързо наваляме хълма надъ Топлица и се спускаме прѣзъ понтонния сръбски мостъ къмъ строенитѣ за походъ полкове. Отдалече дочуваме поздравитѣ на полковитѣ командири, а ехото отъ гърлеститѣ отговори и поривисто ура се носи далечъ надъ цѣлата околность. Дружинитѣ тръгватъ на пѫть, начело съ гърмящитѣ музики, които тресатъ душата на войника въ тоя раннъ сутренъ часъ. Днесъ ще гонимъ пакъ неприятеля и ще водимъ бой съ него, дѣто го застигнемъ.

Пѣхотнитѣ части отминаватъ напрѣдъ, слѣдъ тѣхъ бавно се движатъ по тѣсния пѫть артилерийски отдѣления. А тамъ, въ края на нощния лагеръ, е строенъ кавалерийски ескадронъ. Левентъ, строенъ офицеръ държи кратка рѣчь на отличилитѣ се въ прѣднитѣ боеве, благодари имъ за безпримѣрната храбрость и беззавѣтна служба. Спирамъ се прѣдъ тия безстрашни войни, които, съ изопнати чърти на лицето, сѫ впили очи въ своя командиръ и гълтатъ неговитѣ горещи думи и похвали. Майоръ * прочита нѣкакъвъ списъкъ, извиква прѣдъ линията десетина души, които получаватъ кръстове за храбрость, а други биватъ повишени въ подофицерски чинъ. Церемонията е кратка, но внушително-тържествена. Войницитѣ сѫ ентусиазирани и съ лудешко ура отвръщатъ на пожеланията за нови побѣди надъ врага. Слѣдъ мигъ ескадронътъ се пониса като вихъръ за нови срѣщи съ неприятеля.

Настигаме по калния пѫть пѣхотни и артилерийски части, които задрѫстили цѣлата ивица по дѣсния брѣгъ на Топлица. Отдѣсно, непосрѣдствено надъ пѫтя, се издигатъ малки възвишения, прѣдгория на Пасяга. Малки артилерийски разезди се опѫтватъ къмъ върховетѣ за разузнаване на мѣстностьта. А влѣво отъ насъ бучи мѫтната и бързотечна Топлица, която се носи на западъ, къмъ Морава, въ която влива своитѣ води. По буйното течение

се носятъ голѣми ладии съ нѣколко наши войници, които ловко се справятъ по мѫчнитѣ завои на рѣката и честитѣ прагове. Нѣйдѣ ни се струва, че лодката ще се обърне съ гребцитѣ въ Топлица, но наведнажъ тя отскочи, плъзне се по водната повърхнина и пакъ гладко заплува по буйното течение. Гребцитѣ бързатъ надолу, къмъ Морава, летятъ като хала и скоро се изгубватъ отъ нашитѣ очи.

Прѣднитѣ наши разезди не срѣщатъ нийдѣ противникъ. Слѣдъ отблъсването на сръбскитѣ дивизии при Лѣсковецъ, тѣ се оттеглили прѣзъ селата Джбово и Злата къмъ Петрова-гора и града Лебане. Раздѣленъ на два отряда, неприятельтъ се прибира по граничнитѣ планински вериги на Голякъ, отдѣто единътъ отрядъ се движи прѣзъ върха Китка (1193 м.) къмъ Гиляне, а другия—по коритото на р. Медведжа, прѣзъ Туларе, Марконева-чука, Медевци, върха Лѣсица (1261 м.) и гребена на Прапащица, къмъ Косово-поле. По всичко личи, че сърбитѣ ще приберать всички свои сили на Косово поле и тукъ ще стане рѣшителниятъ бой за историческата сѫдба на държавата имъ.

Отстѫплението на неприятеля е бързо, стремглаво. Той изоставя по пѫтя маса свои ранени, които наши санитари прибиратъ и прѣвързватъ ведно съ нашитѣ. Въ с. Житоража спираме за почивка и оттукъ наново почваме да слушаме пукота на пушкитѣ и трѣсъка на орѫдията. Въ селото е голѣмо оживление. Отстрани на пѫтя, който дѣли селото на двѣ, въ една колиба, е телефонниятъ постъ на настѫпващитѣ наши части. Линията се строи напрѣдъ, къмъ фронта. Телефониститѣ ни опѫтватъ и даватъ свѣдения за настигнатия неприятель. Скоро ще настѫпимъ въ зоната на боя.

Прѣдъ бѣлосана, низка кѫща въ селото, сѫ насѣдали, по разхвърлени дървета и пѫне, ранени сръбски войници,

съ прѣвързани ржцѣ, глава и крака, съ оборена глава и разсѣянъ погледъ. Близо до тѣхъ наши ранени оживѣно разговарятъ и нито за минута не имъ минава прѣзъ ума, че стоящитѣ край тѣхъ сърби сж били тѣхни кръвни врагове прѣди день-два въ лютия бой. Еднаквата сждба ги прави равнодушни къмъ тия, които при р. Пуста сж извършили нечути жестокости надъ наши плѣнници и ранени. Още единъ пжть трѣбваше да отбѣлѣжимъ нееднаквитѣ чувства и душа у сърбина и нашитѣ, на фронта, въ боя и слѣдъ него.

Настрана отъ бѣлата кжща, която служила за прѣвързоченъ пунктъ, се трупатъ санитари. На малка поляна зѣятъ изринати ями, а до тѣхъ проснато лежатъ безжизненитѣ трупове на десетина сърби и нѣколцина наши. Едъръ, снаженъ шумадиецъ, съ дьлги мустаки и отдавна небръсната брада, съ отворени очи, обтегнато лежи, сѣкашъ, ще скочи и заговори. До него—други, по-настрана—трети, се яки, едри хора, безъ име, незнайни, паднали въ лютия бой. Край сжщитѣ ями, завити съ шинели, лежатъ двоица наши, съ готови кръстове за прѣсния имъ гробъ. Едни гробари ровятъ земята, до тѣхъ други лакомо ядатъ хлѣбъ, съ особено безразличие къмъ мъртавцитѣ и крайно равнодушие къмъ зиналитѣ гробове; а едриятъ сърбинъ, съ цъкленитѣ очи, сѣкашъ иска да каже, колко е обичалъ живота съ всичката му суровость и нищета... Погребението започва и свършва бързо. Санитаритѣ се прибиратъ къмъ бѣлата кжща, въ която лежатъ неподвижно други—тежко ранени и тифозно-болни. Виждатъ-ли тѣ, какъ ровятъ мъртавцитѣ? Сънуватъ ли своята сждба? — Взирамъ се и виждамъ до тѣхъ, въ жгъла, отдавна изстиналъ трупъ, който до късна нощь е стеналъ и призори прѣстаналъ да мълви и страдае. Колцина отъ лежащитѣ живи ще отидатъ слѣдъ него? Тѣ сж свикнали съ смъртьта, гледатъ я въ очичѣ, равнодушно, безъ умраза, безъ любовь . . .

Слънцето се мжчи да огрѣе по-ярко, по-силно, но лжчитѣ му не топлятъ, даже студенѣятъ. Напускаме непривѣтливото село и отминаваме по близо къмъ боя. Срѣдъ хубава, рѣдка джбова гора, по слабо възвишение, е пръснато село Джбово, съ хубави кжщи и мого дѣца и жени по дворовете. Тѣ заничатъ прѣзъ вратитѣ и нѣкакъ недоумѣватъ за станалото съ тѣхъ, съ тѣхнитѣ мжже, съ тѣхната земя . . . Срѣдъ селото, въ голѣмъ дворъ, налѣгали и насѣдали стотина плѣнници, пазени отъ наши войници. Спирамъ коня прѣдъ портата и изведнажъ ме изненадва повикването на моя добъръ приятель — санитария майоръ Ч. Съ бѣла прѣстилка и запрѣтнати ржцѣ той е на своя постъ: плѣнницитѣ въ двора сж изоставени ранени сърби и македонци, участвували въ боеветѣ при Лѣсковецъ и Пуста. На тѣхъ докторътъ длъжи прѣврызка, както и на своитѣ. Пжтувайки за фронта, той чулъ охканията имъ и отседналъ при тѣхъ за помощь. Дворътъ е прѣвърнатъ на широка амбулатория. Санитари поднасятъ легенъ и марля на доктора, а той подъ редъ промива и прѣвързва застарелитѣ рани. Съ откжстнати меса по прасетата, по ржцѣтѣ, нѣкои съ строшени кости и пронизани гърди, кой по-вече, кой по-малко, раненитѣ стенятъ и гърчатъ погорѣли лица. Сърбитѣ благодарятъ съ просълзени очи за благотворнитѣ прѣврызки. А леко раненъ велешанинъ—плѣнникъ съ охота разказва и се надсмива, какъ тѣхниятъ полковникъ заповѣдалъ на сръбския полкъ да се приготви за влизане въ Лѣсковецъ съ развѣто знаме и барабаненъ бой. — Музиката засвири, казва шегобиецътъ, но нейниятъ екъ се заглуши внезапно отъ адския гръмъ на българската артилерия. Полкътъ билъ посрѣщнатъ отъ убийствения огънь на цѣла батарея, съвсѣмъ отблизо, която пръснала дружинитѣ и всѣла паника въ тѣхъ. А снарядитѣ се сипятъ единъ слѣдъ другъ надъ отстжпилия полкъ, взетъ

отъ фронтъ и въ флангъ подъ кръстосанъ пушеченъ огънь на нашитѣ. Сърбитѣ не влѣзли въ Лѣсковецъ; разбити, тѣ отстжпватъ прѣзъ Джбово, Бойникъ, къмъ Злата и Петрова-гора.—Веселъ смѣхъ и цинични закани завършватъ обясненията на македонеца—плѣнникъ.—Докторъ Ч. ще работи до срѣдъ-нощь. Раненитѣ сж много, а той не иска да ги отмине и остави безъ прѣвръзка. Той и тукъ е на служба. А ние смушваме конетѣ и забързваме да настигнемъ полковетѣ.

Къмъ обѣдъ слънцето огрѣва хълмоветѣ на юго-западъ отъ с. Злата. По околнитѣ бърда на Дубрава, по върховетѣ Славишка-чука (кота 532) и Малашка-чука (к. 503), сърбитѣ се окопали и спиратъ съ честъ огънь нашитѣ настжпващи вериги. Нѣколко скорострѣлни планински и полски батареи галопиратъ къмъ неприятелския фронтъ и заематъ позиции на открито. Честъ, ураганенъ огънь загърми отблизо надъ неприятелскитѣ окопи. Шрапнелитѣ зачестиха и покриха като облакъ неприятелската линия. Застаналъ недалечъ отъ нея, щабътъ на дивизията наблюдава боя, който се разгаря съ по-близкото притегляне на пѣхотнитѣ полкове. Неприятелската артилерия прѣстава да стрѣля, а пѣхотнитѣ части се надигатъ и обръщатъ гърбъ. Новъ ураганъ отъ шрапнеленъ огънь се посипва надъ бѣгащитѣ сърби. Взети отъ двѣ страни отъ артилерийския огънь, веригитѣ имъ рѣдѣятъ; жътвата е богата, изобилна. Отстжплението е бързо, паническо. Боятъ се завършва блѣскаво. Артилерията, която, по нареждане на дивизионния началникъ, зае открити позиции срѣщу противника, изигра отлично своята роль. Сърбитѣ отстжпватъ къмъ Петрова-гора и, прѣзъ с. Бойникъ, къмъ Лебане. Нащитѣ пѣхотни полкове ги настигатъ и заставятъ на ариергардни боеве, които траятъ до настжпване на нощьта.

Въ с. Злата е установено едно отдѣление отъ дивизионния лазаретъ. Раненитѣ прииждатъ на прѣвръзка. Тѣ

не сѫ много и почти всички сѫ леко ранени. Деньтъ скоро ще се свърши, а ние трѣбва да слѣдваме отстѫпилия неприятель. Но трѣбва да похапнемъ. Два деня сме на пѫть, безъ топла храна. Тукъ, въ Злата, капитанъ С-въ ни прѣдлага, прѣдъ буйно разгорѣло огнище, печено овнешко месо и бистра студена вода. Лакомо ядемъ и разговаряме за събитията на деня. А пукотътъ на пушкитѣ не замлъква. Далечъ, задъ с. Житни-потокъ, по прѣдгорията на Петрова-гора, една наша бригада е притиснала сърбитѣ и на всѣка цѣна иска да ги откѫсне отъ височинитѣ. Късно, при настѫпване на нощьта, буйни огньове по сѣвероизточнитѣ скатове на неприятелскитѣ позиции показватъ, че нашитѣ сѫ вече тамъ.

Нощьта е топла, приятна. Пѫтьтъ се вие по гористи възвишения; но често слизаме въ кални, наводнени низини, по които конетѣ даже мѫчно ни изтеглятъ. Патронния паркъ на първа бригада е закѫсалъ въ такава една низина. Отдалечъ още чуваме вика на коларитѣ, плѣсъка на камшицитѣ, но колята мѫчно се изтеглятъ, затънали въ гѫстата и дълбока каль. Тукъ ще чуете проклятията на войната повече, отколкото тамъ, въ огъня на фронта. Въ колата се запрягатъ по два и три чифта коне, и пакъ изтеглянето е трудно, бавно. По-горѣ пѫтьтъ е сухъ. Когато слѣдъ часъ-два изтегленитѣ коля застигнатъ хубавия пѫть, коларитѣ се спиратъ на почивка, направятъ цигари и срѣдъ громкъ смѣхъ и разговори се заличава всѣки споменъ отъ теглото на калния пѫть. Иначе войната би сломила всѣко желание и воля за животъ, за борба.

Смрачи се отдавна, а ние трѣбва да гонимъ и стигнемъ Лебане. Ще пѫтуваме прѣзъ нощьта. Конетѣ не издържатъ и почватъ да се пънатъ, да спиратъ. Хубавъ, ясенъ мѣсецъ е огрѣлъ надъ цѣлата околность, прѣсечена съ бърда и хълмове; по-нанкогъ се издигатъ гористи ви-

соки планини. Излизаме на шосеенъ пжть, който ще ни заведе въ малкия градецъ Лебане. По двѣтѣ страни на пжтя сж разхвърлени патронни сандъци и изпочупени коля. Прѣдъ село Бойникъ, на открито, въ една ливада, намираме цѣла грамада отъ артилерийски муниции. Нѣкои сандъци сж отворени, други — още цѣли, неразбити. Въ селото е имало муниционенъ складъ. Сърбитѣ не успѣли да унищожатъ снаряднитѣ сандъци, или нарочно ги изнесли вънъ отъ селото и разтоварили тукъ, съ нѣкаква смѣтка. Вжтрѣ въ селото, обаче, патронниятъ складъ е опожаренъ, унищоженъ. Покривътъ на кжщата е вдигнатъ на възбогъ, а отъ склада сж останали само милионъ изгорѣли, опушени гилзи. Куршумитѣ отъ тѣхъ сж летѣли на хиляди страни и разбили стѣни, врати, огради. Минаваме бързо прѣзъ селото и поемаме пжтя по едно плоско възвишение, обрасло съ млада джбова гора, сухитѣ листа на която страховито шумятъ въ затихналата нощь. Нѣкой стариненъ джбъ хвърлилъ дебела сѣнка по пжтя, закрилъ меката лунна свѣтлина и плаши конетѣ, които отъ всѣки щумъ въ гората се спиратъ и връщатъ назадъ. Моятъ другарь запѣва и оглася гората съ звучния си гласъ, а ехото отъ пѣсеньта му се носи надалечъ, нататъкъ къмъ планината. Нѣйдѣ се раздвижи въ гората, край пжтя, легналъ войникъ, заболѣлъ прѣзъ деня и осталалъ назадъ отъ полка. Съ болезнено, изпито лице, свитъ на кълбо, той разсѣяно ни гледа, съ тжпо безразличие къмъ цѣлия миръ . . .

Далечъ прѣдъ насъ заблещукватъ чести огньове. Това сж нашитѣ тамъ. Насрѣща ни идатъ коля отъ нестроевитѣ роти на нѣкой полкъ. Коларитѣ пѣятъ въ нощьта, сѣкашъ, не идатъ отъ фронта на боя, а отиватъ въ ближния градъ на пазарь. . . Това е народътъ, който твори, страда и намира сладость въ живота, въ теглото, въ борбитѣ . . .

Казватъ ни, че Лебане е близо, а ние още не видимъ града. Наваляме се бързо по отвѣсния спусъкъ на възвишението и чрѣзъ многобройни кривини, чести и близки, опасваме, може би, десети пжть склона на хълма, прѣди да стигнемъ долината, въ която е разположенъ градеца.

Срѣдъ нощь е. Пжтуваме 16 часа непрѣкжснато. Стигаме, най-сетнѣ, въ лагеритѣ на полковетѣ, които на югъ отъ Лебане сж застанали прѣдъ бѣгащия неприятель, който здраво се е опрѣлъ на безконечния лабиринтъ отъ планински вериги по старата сръбско-турска граница. Отвъдъ планинитѣ е чутовното Косово-поле, дѣто е събрана сръбската армия, разбита и изгонена отъ южнитѣ македонски прѣдѣли.

Утрѣ ще настжпимъ по долината на р. Медведжа, къмъ Голяшката планина. Щабътъ на I-а армия посочва за обекти на дивизията: Хай-Кобила, Нишавче, Орлянъ и Василевецъ, — високи гранични върхове, отъ които ще навалимъ къмъ Прищина.

Лебане е прѣпълненъ съ бѣжанци. Въ тая южна покрайнина на Сърбия никой не е мислилъ да стигне български войникъ. При все това, ние сме тукъ. Въ поповата кжща до късна нощь бесѣдваме съ бѣлградски бѣжанци за сждбата на Сърбия, която събужда у насъ повече окайване, отколкото злоба и жажда за мъсть. Голѣма часть отъ интелигентна Сърбия е погинала, друга — бѣга съ войската и никой не знае и не прѣдвижда, дѣ ще спре тая вълна на отчаени и паднали духомъ хора.

Уморенъ, убитъ отъ дългия пжть, не мога да затворя очи, да заспя. Навънъ се вдига буря, която блъска по прозорцитѣ, свири, бучи, — ще събори, сѣкашъ, цѣлата кжща. Едри дъждовни капки тропатъ отъ врѣме на врѣме по стъклата, но дъждъ се още нѣма. Бурята прави нощьта страховита, злокобна за утрѣшния день, а, може би, — за цѣлото бждеще на Сърбия . . .

XII.

8 ноември 1915 г.

Утрото е хладно, съ буенъ вѣтъръ, който бавно, постепенно утихва. Бурята носи внезапна промѣна на врѣмето. Съ утихването ѝ дребенъ движдъ почва упорито да вали и охлажда атмосферата. По пжтя огньоветѣ още не сж загаснали. Край тѣхъ сънливо се тълпятъ войници, бавно се раздвижватъ и почватъ да се стѣгатъ за пжть. Небето е тъмно, страховито. Хубавитѣ дни се свършватъ, тъкмо когато навлизаме въ страшния лабиринтъ на Голяшката планина. Дадена е заповѣдь да вървимъ.

Още въ тъмни зори полковетѣ отминаватъ къмъ посоченитѣ обекти. 3-та бригада настжпва въ двѣ колони. Едната трѣбва да заеме височината при Срѣдня-ракиница, върха Врата и в. 1400, а другата—да стигне с. Мировче. Втората бригада настжпва, въ три колони, къмъ в. 956, с. Рѣдкоцѣръ и къмъ хребета южно отъ с. Бучиметъ. Първата бригада трѣбва да заеме Радиновецъ, в. 635, Мачедонци и Шерифъ-Меркамла.

Неприятельтъ е наблизо. Той е заелъ прилежащитѣ по течението на р. Медведжа върхове и разхвърленитѣ отъ двѣтѣ ѝ страни хълмове, като прѣпрѣчилъ съ това цѣлия ни пжть. Борбата ще бжде мжчна и продължителна, до пълното изгонване на сърбитѣ отъ всички върхове, отъ цѣлата планина.

Навжтрѣ въпл анината дъждътъ се усилва се повече и повече. Малката рѣка, по която се вие трасираниятъ пжть,

сигурно лѣтѣ е безводна, но сега тя е прѣлѣла своето корито, буйно тече и страховито шуми. Отъ всички сипеи и хълмове, въ подножието на които вървимъ, текатъ мѫтни потоци и вади, които наводняватъ и заливатъ цѣлия пѫть. Отъ върховетѣ се свлича пръсть, която застила и безъ това калния пѫть и го прѣвръща въ блато. Стѫпишъ, безъ да знаешъ какъ ще извадишъ крака си. Рѣдката каль пръска на всички страни, обущата цвъкатъ и плѣскатъ, а дъждътъ отгорѣ не спира, упорито вали и измокря до кости. По нашия пѫть се движи I-та бригада. А какво е настѫплението на другитѣ бригади, вдѣсно и влѣво отъ насъ, изъ планинскитѣ урви и сипеи!

Застигаме 4-та дружина отъ 4 полкъ. Спрѣли на единъ завой, въ подножието на хълма, войницитѣ се завили съ платнища и безмълвно „почиватъ" на дъжда. Вѣтърътъ наново задухва, но тоя пѫть дъждовнитѣ капки сѫ студени и като ледени струи шибатъ право въ лицето. Водата прониква наврѣдъ; слѣдъ двучасово пѫтуване ние сме измокрени до кости. Азъ усѣщамъ, какъ ми леденѣе гърба, какъ се мокрятъ месата и не мога да си помогна съ нищо. Буйниятъ вѣтъръ отвѣва платнището, просмукано цѣло въ вода, разкопчва дрехитѣ и мокри глава, рѫцѣ, крака. Фуражката тегне, сѣкашъ леденъ мехуръ ти е сложенъ на главата.

Вѣтърътъ бърже студенѣе, неговитѣ милувки щипятъ по лицето и ти усѣщашъ ледения дѫхъ на идящата зима. По обѣдъ дъждътъ се прѣсича на поледица. Малкитѣ ледени топки биятъ по лицето, а тѣлото, измокрено и студено, тръпне и настръхва отъ тъй внезапно дошлата зима въ планината. По-добрѣ снѣгъ, отколкото тая каль, вода, поледица и мразовитъ вѣтъръ! И нашата молба, сѣкашъ, бѣ чута. Вѣтърътъ поутихва, а заедно съ него—и поледицата. Вмѣсто тѣхъ, леки кристални снѣжинки захвърча-

вать по въздуха, отначало бавно, рѣдко, по-късно незабѣлѣзано зачестяватъ, докато слѣдъ часъ хубавъ зименъ снѣгъ завалява и замрѣжва цѣлия просторъ. . . . Вчера топълъ, лѣтенъ день, а днесъ — зима, студъ и снѣгъ въ Голяшкия балканъ!

Покрити и отрупани съ снѣгъ, вървимъ наведени, мълчеливи. Нийдѣ по пѫтя—ни селце, ни колиба. Планинскитѣ гребени и усои, надѣнали бѣла прѣмѣна, свѣтнаха, засияха, и нѣкакъ деньтъ става по-свѣтълъ, хоризонтътъ—по-лѫчезаренъ. Очитѣ, непривикнали на снѣжния блѣсъкъ, се уморяватъ и затварятъ.

Пѫтьтъ се отдѣля за малко отъ рѣката и ни отвежда въ малка котловинка, срѣдъ която се рѣе слабъ синкавъ димъ. Слава Богу, трѣбва да сме близо до нѣкое селище. Още малко и ние сме прѣдъ низката врата на варосана кѫщичка, въ огнището на която гори буенъ огънь, ограденъ отъ измръзнали войници. Никаква друга кѫща, никакво село. А по близкитѣ чукари отъ врѣме на врѣме се чува пушеченъ изстрѣлъ. По гребенитѣ вървятъ патраулни вериги, които разузнаватъ пѫтя и често пѫти се натъкватъ на сръбски застави.

Трѣбва да стигнемъ довечера до с. Врабци. А то е още далечъ. Нека бързаме. Слѣдъ малка отмора и обѣдъ на крака, тръгваме по снѣжния пѫть. Врѣмето поутихва, но снѣгътъ вали, вали. . .

Недалечъ прѣдъ насъ, по пѫтя, е спрѣлъ артилерийски полкъ. Той не може да продължи пѫтя, защото мостътъ прѣзъ рѣката е изгоренъ и трѣбва да се поправи. Офицери и войници се трупатъ на купчинки и търкатъ ржцѣ отъ студъ. Вдѣсно отъ насъ свирепо бучи придошлата рѣка и влачи дърва, коля и водната бъчва на нѣкоя дружина. Войницитѣ глумятъ и окайватъ бѣдното муле, което заедно съ бъчвата е грабнато отъ водната стихия.

Излизаме прѣдъ полка и слѣдъ малко стигаме планинското село Негосавле. Нѣколко кѫщи отсамъ рѣката сѫ заети отъ спрелитѣ войници на 4 полкъ. Двѣ дружини отъ полка сѫ минали рѣката прѣзъ набързо направения мостъ, и, на единъ-два километра отъ селото, по дола и околнитѣ хълмове, водятъ пушеченъ бой съ неприятеля, който тази сутринь се е оттеглилъ оттатъкъ моста и ни спира на всѣка крачка, прѣдъ всѣки завой на дефилето. Но 17 полкъ се движи по високия хълмъ оттатъкъ рѣката. Той ще изненада противника и ще го застави наново отстѫпление. Влѣво, по височинитѣ, обаче, се промъкватъ нѣколко сръбски кавалеристи и искатъ да ни обходятъ; нашитѣ патраули ги посрѣщатъ съ огънь и обръщатъ въ бѣгъ; нѣколцина отъ тѣхъ падатъ убити, а други — ранени — въ плѣнъ.

Дружинитѣ отъ 4 полкъ, които настѫпватъ по пѫтя, изъ дефилето, сѫ изложени на изненади и страдатъ много отъ неприятелския огънь. Ала настѫплението на 3-та бригада е още по-трудно. Тя е нагазила изъ планинскитѣ вериги, безъ пѫть, и чрѣзъ водачи се промъква къмъ неприятелскитѣ позиции по върха 1452. Оттукъ сърбитѣ стрѣлятъ съ планински орѫдия и картечници. Нашитѣ дружини атакуватъ и успѣватъ да измѣстятъ неприятеля. Но насрѣща отъ върха Врата и отъ кота 1400 сърбитѣ обсипватъ наново нашитѣ съ дъждъ отъ куршуми и шрапнели. Тѣ твърдо заематъ тия върхове и оказватъ отчаена съпротива. Устремътъ на нашитѣ, обаче, е неудържимъ. Тѣ пъплатъ къмъ върховетѣ и на всѣка цѣна трѣбва да ги взематъ до вечерьта. Слѣдъ обѣдъ, въ 3 часа, върхътъ Врата е въ наши рѫцѣ, а късно вечерьта пада и в. 1400. Дѣсната колона на 3-та бригада застига късно сѫщия день своя обектъ — с. Мировче, и се поставя въ контактъ съ лѣвата колона отъ бригадата.

Втората бригада настжпва въ три колони, тоже презъ урви и върхове, въ пресечена местность. Следъ заемането на върха 956 и хребета южно отъ с. Бучиметъ, дружините отъ бригадата напиратъ къмъ граничните върхове, въ контактъ съ дружините на I-та бригада.

Лѣвото крило на дивизията се охранява отъ 2 конни полкъ, който настжпва съ единъ конно-пионеренъ взводъ и единъ картеченъ ескадронъ. Настжпилъ презъ Лебане къмъ Медведжа и Врабци, полкътъ ни свързва съ дѣсното крило на I-та дивизия, която минава сжщо презъ Лебане, Медведжа и в. Китка, за да слезе къмъ Гиляне, въ подкрепа на 3-та дивизия, която е поставена въ затруднение отъ сръбскитѣ дивизии, дѣйствуващи въ Македония. Конниятъ полкъ не може да дѣйствува успѣшно въ тия планински усои и срѣща съпротивата на сръбскитѣ партизански отряди, които, пръснати по хребетитѣ, откриватъ картеченъ и пушеченъ огънь по ескадронитѣ. При все това, полкътъ достига селата Брезе, Спонци и Шерифъ-Меркамла, дѣто силната съпротива на сърбитѣ е сломена отъ настжпилитѣ дружини на I-а бригада. На 5 ноември 2 коненъ полкъ отива на дѣсния флангъ на дивизията, за свръзка съ идящата откъмъ Куршумлия 101-ва германска дивизия.

Щабътъ на дивизията ще нощува тази нощь въ Негосавле. Селото е малко, съ нѣколко пръснати по рѣката и хълмоветѣ кжщи, които сж недостатъчни да прибератъ подъ завѣтъ въ тая ледена нощь нито стотна часть отъ войницитѣ, останали на бивакъ въ селото. А какъ ще прѣкаратъ нощьта настжпилитѣ оттатъкъ рѣката дружини, срѣдъ планината, по долини и чукари? За пръвъ пжть почувствовахъ тукъ ужаса на зимната война, безъ подслонъ, безъ землянки, безъ топли дрехи, които поне отчасти да защитятъ войника отъ ледения джхъ на зимната нощь. А тая нощь ще бжде студена, както само януарскитѣ

нощи биватъ студени. Леденъ вѣтъръ повѣва и въ кратко врѣме смразява всички бàри, каль и вода край бивака. Стжпваме на корава, поледена почва, но сме спасени поне отъ бàри и калове. Безъ огънь въ такова врѣме не може никой да издържа. Огньоветѣ задимяватъ, загорява прѣдъ лицето на неприятеля; въ мигъ огнени езици се издигатъ до небето и озаряватъ цѣлия бивакъ. Боятъ е утихналъ. Неприятельтъ е сжщо настръхналъ отъ внезапно дошлата зима и сигурно се усѣща по-злѣ въ своето бѣгство и разгромъ, отколкото настжпващитѣ наши полкове. Нѣкакво мълчеливо примирие става между двѣтѣ воюващи страни, който се прибиратъ край огньоветѣ, за да изтраятъ на нощния студъ, до настжпването на деня.

Край всѣки огънь се тълпятъ по двадесеть-тридесеть души. Около огъня земята е послана съ царевични стебла, върху които сж полегнали или насѣдали измокренитѣ отъ днешния студенъ дъждъ войници. Единъ суши платненки, други — навуща, трети — шинела, припичейки на буйния огънь измръзнали нозѣ, гръбъ, ржцѣ. За сънь никой не мисли; при все това, дрѣмката натежава и късно прѣзъ нощьта множинството, завито въ шинели, спи подъ мразовитото небе, на ледената земя, край огъня. Грамаднитѣ клади отъ дърва, събрани привечерь отъ съсѣдната гора, сж на привършване. И току чуете скърцането на нѣкоя дървена постройка — хамбаръ, кошара или плетъ, съборени отъ разсъненитѣ войници, които бдятъ надъ огъня да не загасне. Много отъ войницитѣ пекатъ въ огъня царевични мамули и ядатъ за разсънка, очаквайки идването на деня.

Страшна нощь! Суровоститѣ на дошлата зима сж по-тегловни отъ ужаситѣ на боя.

Обикслилъ нѣкои огньове на бивака, спирамъ се срѣдъ най-шумната група войници, около хубавъ, буенъ

огънь. Шеги и закачки се редятъ, слѣдъ одумки за внезапно настаналата зима; но азъ не чухъ отчаяние или проклятие на теглото. — Добри, услужливи войници ми помагатъ да изсуша горната си дреха, просмукана отъ вода, която бързо съхне на огъня, срѣдъ облаци отъ пàра. Но сънътъ ме гони и азъ трѣбва да полегна. Дѣ? Какъ?

Влизамъ въ единъ трѣмъ, на едната страна на който гори буйно огнище. Щабни и други офицери спорятъ за планинската тактика на фонъ Кюнъ. А въ трѣма е студено, както и навънъ, въ бивака. Огъньтъ топли отпрѣдъ, а гърбътъ леденѣе. Въ опушената камина вѣтърътъ свири и тегли навънъ всичката топлина на трѣма. Разговоритѣ полека-лека замиратъ, всички се смълчаватъ и неволно, свити на голата земя, край огнището, задрѣмваме тежъкъ, неспокоенъ сънь. Едва-ли съмъ спалъ часъ-два, когато тѫпи болежки въ гърдитѣ и рѫката ме събуждатъ: вдървилъ съмъ се цѣлъ отъ простуда. Съ мѫка се вдигамъ и присѣдамъ наново край буйната жерава на огнището.

Навънъ нощьта е тъмна, мразовита. Наблизо се чуватъ ударитѣ на брадва и тесла: пионеритѣ цѣла нощь сѫ работили надъ изгорения мостъ, който трѣбва да бѫде готовъ тази заранъ, за да мине отсрѣща полската артилерия. Въ тъмни зори бивакътъ оживѣва. Ротитѣ се строятъ и, още въ тъмно, минаватъ оттатъкъ рѣката и настѫпватъ въ дефилето. Когато се разсъмна добрѣ, бѣлитѣ, снѣжни върхове страховито ни оглеждатъ долу, край рѣката, и се чудятъ на българския станъ въ тая ледена пазва на Голяшкия балканъ . . .

Облѣченитѣ въ снѣжна прѣмѣна хълмове сиятъ въ своята одежда и заливатъ съ блѣсъкъ цѣлия крѫгозоръ. Недалечъ по билото на дѣсния планински гребенъ се мѣркатъ по снѣга черни фигури, които приближаватъ и ставатъ се̂ по-многобройни. Слѣдъ малко редицата напрѣдва по цѣлия

гребенъ и крачи бавно, прѣдпазливо къмъ съсѣдната урва, отвъдъ рѣката. Това сж патраулни вериги, които вървятъ напрѣдъ, слѣдъ тѣхъ се очъртава полковото знаме, командирътъ на полка, на конь, цѣлата дружина — всички единъ слѣдъ други, по тѣсенъ пжть, въ дълга, безконечна колона. Картината е великолѣпна, вълшебна! Очъртанията на настжпващата колона по снѣжния планински гребенъ внушава и страхъ, и възторгъ въ душата. Българинътъ броди въ тия снѣжни планински вериги, за да впише въ своята история подвизи, достойни за неговото минало и желано бждаще . . .

А пукотътъ на пушкитѣ започва отново да се чува. Задрѣмалитѣ усои на планината сж разбудени, първитѣ пушечни салюти сж размѣнени. Неприятельтъ ще бжде днесъ наново гоненъ отъ върхъ на върхъ.

На 5 ноември бригадитѣ отъ дивизията настжпватъ съ новъ устремъ срѣщу пръснатитѣ по планинскитѣ върхове сърби. Мѣстностьта става се по-трудна за дѣйствие. Нашитѣ Родопи, безспорно, прѣдставляватъ сжщо сложна планинска система, съ високи върхове и низки падини; но тукъ, въ Голякъ-планина, нѣма никакъвъ редъ, никаква система, никакво направление ни въ ридоветѣ и хълмоветѣ, ни въ доловетѣ и падинитѣ. Минете нѣкакъвъ завой — и прѣдъ очитѣ ви се очъртаватъ безбройчуки, гребени, ридове, разхвърлени безредно, хаотично, едни до други, едни задъ други, нѣкои по-низки, други по-високи, ту лѣсисти, притжпени по върха, ту изострени, скалисти, съ голѣми сипеи и спусъци къмъ урвитѣ на дефилето. Нѣйдѣ планинскитѣ върхове се отдръпватъ назадъ, за да образуватъ малка котловина, днесъ покрита съ дълбокъ снѣгъ, а довчера кална, мочурлива, безъ пжть. Никаква карта не помага въ ориентировката изъ тоя забърканъ, сложенъ лабиринтъ. Рѣкитѣ Медведжа и Шуманска се още

даватъ насока на движението ни къмъ граничнитѣ висоти. Но по-нататъкъ, когато започваме изкачването на Голяшкия масивъ, трѣбва буквално и поредно всѣки върхъ, всѣки гребенъ да бѫде изходенъ, прѣминатъ и очистенъ отъ неприятелски партизански отряди. Нѣкаква планомѣрность на боя мѫчно може да се спази и развие тукъ. На отдѣлнитѣ бригади и дружини сѫ посочени крайнитѣ обекти на боя, и тѣ сами настѫпватъ, ориентирватъ се и отхвърлятъ неприятеля се по-назадъ, къмъ Прищина и Косово поле.

Макаръ отбраната на неприятеля да става по-съсрѣдоточена и упорита, безнадежностьта и отчаянието принуждаватъ мнозина сърби да захвърлятъ пушкитѣ; по цѣли групи тѣ се прѣдаватъ на нашитѣ вериги, а често, слѣдъ нѣкой по-горещъ бой, обходени или разбити, по стотини плѣнници падатъ въ наши рѫцѣ. Днесъ отъ полковетѣ на 1-ва бригада сѫ заловени 2 офицери и 200 души войници. Привечерь — нови 800 души плѣнници, между които единъ кавалерийски разѣздъ отъ 50 коня и 5 офицери. Отъ всички хълмове се навалятъ плѣнници, зъзнящи, гладни, съкрушени. Но горѣ, по върховетѣ, усилията на сръбскитѣ войскови началници, да спратъ и задържатъ нашето настѫпление, сѫ неимовѣрни. Заловениятъ коненъ разѣздъ е атакувалъ една наша рота, но е билъ обходенъ отъ друга и плѣненъ. Офицеритѣ отъ разезда сѫ облечени добрѣ, държатъ се плахо, ала не могатъ да скриятъ оная свирепа надутость, която отвратява и дори озлобява. . .

Нашитѣ флангове изъ планината често биватъ застрашени и нападнати отъ значителни неприятелски сили. Днесъ два сръбски полка атакуватъ въ флангъ, при Мачастѣна, двѣ дружини отъ 58 полкъ. Дружинитѣ сѫ наближени на стотина метра, но се държатъ неотстѫпно, въ кръвопролитенъ, ожесточенъ бой. Настѫпващитѣ сърби даватъ голѣми жертви. Една нова наша дружина подкрѣпя

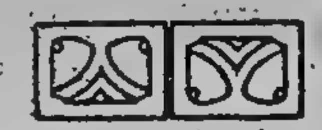
първитѣ двѣ и привечерь сръбската атака е отбита. Тукъ паднаха ранени нѣколцина наши офицери, които храбро сѫ устояли съ своитѣ роти на сръбската атака. Раненият подпоручикъ Д-въ не може да се нахвали съ упорството, издържливостьта и устрѣма на нашитѣ храбреци, които тъкмо въ балканскитѣ усои се намиратъ въ своята стихия.

Хубавъ, ясенъ, слънчевъ зименъ день. Лѫчитѣ на слънцето, обаче, не топлятъ, плъзгатъ се по бѣлата снѣжна покривка на близкитѣ хълмове и съ ослѣпителенъ блѣсъкъ правятъ деня по-свѣтълъ, лѫчезаренъ. Щабътъ на дивизията се мѣсти по-навътрѣ въ планината — въ близкото село Медведжа. Дивизионниятъ началникъ, генералъ Нерѣзовъ, заминава напрѣдъ, къмъ позициитѣ на неприятеля, за лична ориентировка и новъ тласъкъ на нашитѣ. Съ сѫщата цѣль се отправятъ началникътъ щаба на дивизията —подполковникъ Мустаковъ и старшиятъ адютантъ на дивизията, майоръ Симовъ—първиятъ при 2-та бригада, послѣдниятъ — при 3-та. Германската 101-ва дивизия мудно и мѫчно настѫпва вдѣсно отъ насъ, прѣзъ Рударска-планина, слѣдъ като е заела Куршумлия. Нейниятъ щабъ писменно благодари на нашата дивизия, задѣто съ своитѣ бързи и енергични маневрени и настѫпателни боеве е улеснила германцитѣ въ заемането на рѣчения градъ и въ по-нататъшното имъ настѫпление.

Прѣдъ насъ боятъ не спира и често се води до късно. Прѣзъ изтеклата нощь внезапно той се оживѣва и трае до зори. Двѣ сръбски роти атакуватъ три роти отъ 57 полкъ. Нашитѣ ги срѣщатъ на ножъ и, слѣдъ рѫкопашенъ бой, никой отъ сърбитѣ не се спасилъ. Нашитѣ страдатъ отъ сръбскитѣ планински гаубици и нѣколко по-голѣми английски орѫдия, които стрѣлятъ по частитѣ на 3-та бригада. При все това, бригадата, която се поставя

въ свръзка съ застигналата 101-ва германска дивизия, успѣва да достигне върха 1076, южно отъ с. Василевецъ, и селата Каменица и Туричица. Вториятъ коненъ полкъ заема граничния върхъ Орлянъ. Ние сме съвсѣмъ близо до даденитѣ отъ щаба на I-ва армия обекти на дивизията, при настжпването ни изъ Голяшката планина.

А раненитѣ прииждатъ сé повече и по-многобройни. Отъ височинитѣ снематъ тежко ранени, на носилки, съ по четирма носачи, на рамѣнѣ. Колцина сж останали завинаги тамъ, горѣ, по снѣжнитѣ върхове и ледени усои! . . .

XIII.

12 ноемвриi 1915 г.

Планинската война има своитѣ трудности и ужаси, но — и своитѣ сгоди, даже — прѣлести. Ужаситѣ на боя въ планината се понисатъ по-незабѣлѣзано, по-лесно. Нашиятъ селякъ се чувствова въ горскитѣ усои и дъбрави нестѣсненъ и воленъ въ своя замахъ, както орельтъ — въ небесната синева. . . Той се бие съ по-голѣмъ устремъ и е по-издържливъ въ планинския бой, отколкото въ полето. Петдневнитѣ упорити боеве въ Голякъ-планина потвърдиха това.

Боеветѣ на 6, 7, 8, 9, и 10 ноемвриi ще останатъ паметни за 9-та дивизия. Съ упорити боеве прѣзъ тия дни сръбската съпротива бѣ окончателно сломена, а сърбия — погубена и жестоко наказана за коварството прѣзъ 1913 гoдина.

Тукъ, на Голякъ, по снѣжнитѣ му върхове и прѣградни стѣни, сърбитѣ мислѣха да спратъ и сломятъ стремежа ни къмъ Прищина и Косово-поле. Усилията имъ останаха суетни.

На 7 ноемвриi щабътъ на I-та армия дава нови задачи на дивизията: 1-та и 2-та бригади трѣбва да настѫпятъ къмъ Прищина, като заематъ върха 955, сѣверно отъ града, и гребенитѣ Бутовецъ и Козница. 3-та бригада е вече доста издадена напрѣдъ, затова тя остава на позициитѣ си южно отъ Василевецъ.

Първата бригада настѫпва прѣзъ Туларе и поема пѫтя нагорѣ, прѣзъ масива на Голякъ. По пѫтя изъ пла-

нината се чувствова вече началото на сръбския разгромъ. Неприятелската армия отстжпва, само за да се спаси, изоставя по пжтя безбройи муниции, строшени коля, автомобили, пушки, захвърлени изъ урвитѣ, по доловетѣ, въ рѣкитѣ. А плѣнници пристигатъ всѣки часъ, съ стотици, съ хиляди, сломени, гладни, не яли по 3—4 деня, съ притжпени войнишки и човѣшки чувства.

Една малка часть отъ обоза на отстжпващитѣ сърби успѣлъ да мине отвъдъ планината, но по-голѣмата часть е или изоставенъ изъ урвитѣ на балкана, или плѣненъ отъ насъ. Вториятъ коненъ полкъ застига такъвъ единъ обовъ; сърбитѣ насѣкли колата, избили добитъка, но товара и себе си не могли да спасятъ . . .

Зимата е въ пълната си власть. Днитѣ и нощитѣ сж студени, мразовити. Огъньтъ и боятъ горещятъ и топлятъ дотолкова, колкото трѣбва на войника да не замръзне и да прѣживѣе; но добитъкътъ не издържа и гине въ невѣроятни размѣри. Пжтищата и бивацитѣ сж усѣяни съ трупове на коне, крави, волове.

Тази нощь наши обози вървятъ прѣзъ планината. Три часа непрѣкжснато се точатъ коля и хора. Коларитѣ и тукъ сж се́ сжщитѣ сурови планинци, които не се плашатъ ни отъ студъ, ни отъ балкани. Ако не пѣятъ — свирятъ съ уста, крачатъ неуморно и безропотно понисатъ неволитѣ на войната.

Отъ Медведжа до Туларе пжтьтъ е набѣлѣзанъ подъ хълмоветѣ, надъ урвитѣ, насипанъ съ дебелъ снѣгъ, често прѣсѣченъ отъ замръзнали, заледени рѣки и потоци. Конетѣ се плъзгатъ на всѣка стжпка, ходътъ е бавенъ, труденъ, опасенъ. Прѣдпочитаме да водимъ конетѣ изъ поледенитѣ нанадолища, нежели да ездимъ. При все това, нѣкой се подхлъзне, цѣлъ се просне по ледения пжть и пакъ стане и закрачи нататъкъ. Или нагазваме въ навѣяни

снѣжни прѣспи въ нѣкоя падина и съ трудъ се измъкваме изъ коварната измама. Конетѣ се кривятъ, вмѣсто да крачатъ, на всички страни, спиратъ и пакъ потръгватъ прѣдпазливо, съ протегнати напрѣдъ вратове.

Надъ насъ, по хълма, сѫ пръснати единични кѫщи на селото Мачедонци, заселено отъ прѣселени черногорци. Миналиятъ день 1-та бригада е заела селото, слѣдъ упоритъ бой съ неприятеля. Подъ хълма на селото срѣщаме нови петь-шестстотинь плѣнници, полуголи, изпокѫсани, болезнени. Нѣкои, изостанали назадъ, протягатъ рѫка за хлѣбъ! Скитали се изъ планината, били се, но неволята, гладътъ, отчаянието и нашата сила ги направили негодни войници. И тѣ се прѣдали. Далечъ задъ плѣннишката колона крета по замръзналия пѫть самотенъ плѣнникъ, съ патерица и единъ кракъ. Дѣ и кога е отрѣзанъ другия му кракъ? Бѣгалъ ли е отъ нѣкоя болница, отъ нѣкой градъ, въ тия диви планински мѣста? Дѣ ще гони приютъ, прѣзъ долове и рѣки, прѣзъ снѣжни хълмове, поледени нанадолища, съ единъ кракъ?

Наваляме прѣзъ с. Врабци, пръснато сѫщо по околнитѣ чукари, и стигаме въ Туларе. Значителна часть отъ нашия обозъ е тукъ, сѫщо и полската артилерия. Мѫчнотиитѣ за продоволствие на дивизията почватъ. По стръмнинитѣ на планината, дѣто сѫ пръснати полковетѣ, хлѣбъ може да се носи само съ коне. Но какъ ще се изнесатъ нагорѣ по Голякъ патроннитѣ коля?

Страшенъ студъ е въ планината — 25° подъ нула. Нѣма никога да забравя прѣкараната въ Туларе нощь! Небето е чисто, синьо, съ безброй трептящи по него звѣзди. Слабъ вѣтъръ се носи и сковава всичко, дѣто лъхне.. Запаленитѣ огньове горятъ, но нѣкакъ задушено, съ повече димъ, отколкото жарь и пламъкъ. Добитъкътъ се свилъ и трълне край колата, подъ открито небе. Офицери

и войници сноватъ насамъ-натамъ, измръзнали, неспокойни. При все това, и тая нощь ще прѣживѣемъ край огньоветѣ...

Надъ селото, почти отвѣсно, се издига масивътъ на Голякъ. Котловината е задънена отвсѣкждѣ съ прѣградни планински хълмове, стръмни, непроходими. По единъ отъ тия хълмове върви черенъ пжть, издѣланъ въ скалитѣ, или водящъ изъ гората, надъ урви и долове. Въ тъмни зори е тръгнала по този пжть една скорострѣлна полска батарея, която трѣбва да мине планината и на всѣка цѣна да слѣзе къмъ Прищина. Когато по-късно поехме и ние сжщия пжть изъ Голякъ, застигнахме батареята, която не бѣ направила нито три километра пжть за цѣли петь часа врѣме! Орждията залитатъ съ лафетитѣ настрани, конетѣ се плъзгатъ по заледения пжть и падатъ, срѣдъ общъ викъ и залисия на офицери и войници. При спускане на орждията изъ падинитѣ, надолу, десетки войници сѣдатъ на привързани къмъ орждията клони отъ дървета и съ мжка задържатъ слизането надолу. Нѣкой войникъ отхвръкне настрани, изтърсенъ отъ примитивната спирачка, и пакъ забързва да седне на нея, до края на стръмнината. Други войници опъватъ вължата отстрани, повличани често отъ тѣхъ, залитатъ, теглятъ, викатъ до умора. Падналитѣ коне не могатъ сами да станатъ, хлъзгатъ се и оставатъ неподвижни, отъ уплаха, до вдигането имъ отъ войницитѣ. И тоя викъ, тая залисия трае цѣлъ день, до залѣзъ-слънце, за нѣколко километра изминатъ пжть!...

Едва изминали три-четери километра, насрѣща ни, по кривинитѣ, се задаватъ хиляди плѣнници, взети въ боеветѣ изъ планината. Другадѣ тия плѣнници не биха ми направили впечатление; но срѣщнати тукъ, изъ тия ледени и снѣжни балкани, видътъ имъ е грозенъ, страховитъ. Нѣкои привързали главата и ушитѣ си съ кърпи и парцали, други намѣтнали на гърба си парчета отъ одеало,

черга или другъ изтърканъ платъ, съ почернели и изкривени отъ студъ и мжка лица, плѣнницитѣ крачатъ бързо, наведени, мълчаливи, къмъ подножието на планината. Мнозина, останали назадъ, кретатъ съ послѣдни сили, полуживи, полумъртви, незнаейки сждбата си слѣдъ часъ, слѣдъ всѣки мигъ. По-нагорѣ — двадесеть-годишенъ момъкъ, седналъ отстрани на пжтя, ридае, като дѣте, съ хлътнали бузи, угаснали очи, умиращъ, самотенъ, срѣдъ снѣжната, ледена планина. Азъ нѣмамъ куражъ да го питамъ, защо ридае; а той ме гледа съ изгаснали очи и съ задавено ридание се прощава съ свѣта. . .

Високо надъ насъ се издига върхътъ Маркони (1045 м.), остра, назжбена, скалиста чука, дивно красива въ своята зимна прѣмѣна. Златисти слънчеви лжчи играятъ по снѣжния върхъ, прѣчупватъ се по снѣжнитѣ кристали и заливатъ съ свѣтли зари високитѣ простори. По-низко, пухливи, бѣли облаци пъплятъ по скалитѣ на чуката и се рѣятъ надалечъ, по гребена на планината. Струва ми се, че пжтувамъ изъ снѣжнитѣ швейцарски Алпи, въ подножието на нѣкой глетчеръ. . .

Днесъ в. Маркони е красивъ, величественъ, мълчаливъ, но вчера топла кръвь е багрила неговитѣ снѣжни зжбери и скали. Първата бригада стремително е настжпвала, обхождала и атакувала върха, твърдо отбраняванъ отъ упоритиия неприятель. Вихрениятъ пристжпъ на нападателитѣ е още по-упоритъ и трае непрѣкжснато день и нощь. Отбраняващитѣ върха неприятелски части сж притиснати отблизо, не издържатъ повече боя и почватъ да се пръскатъ, очиствайки постепенно Марконевата-чука, на която нашитѣ се затвърдяватъ. Това облекчава по-нататъшното настжпление на дружинитѣ, които бързо отминаватъ навътрѣ въ планината. Дружината на майоръ Г-въ, отъ 4 полкъ, е пожънала громка слава въ тоя кървопролитенъ бой подъ Марконева-чука.

Изъ урвата надолу, по хълма, сж нахвърлени стотини строшени, разсѣчени коля, мнобройни муниционни сандъци, пълни и неразтворени, пушки, лафети, болнични линейки и всевъзможни войнишки снаряжения. Тукъ-тамъ се навирило тѣлото на нѣкое полско орждие, захвърлено въ пропастьта; а колко такива сж заровени изъ снѣжнитѣ прѣспи на Голякъ! Навсѣкждѣ, дѣто минемъ — слѣди отъ разгрома на една армия, която е загубила куражъ и воля да побѣди. Иначе е необяснимо отстжплението на една двадесетхилядна армия отъ такива стратегически позиции, които могатъ да бждатъ отбранявани отъ шепа борци. Въ Голякъ сърбитѣ сж останали безъ всѣкакво продоволствие и близо една седмица се хранили съ царевица, или гладували до изнемогване и отчаяние. И въпрѣки упоритостьта на офицеритѣ, войницитѣ се разбѣгватъ и прѣдаватъ на настжпващитѣ наши вериги. Отстжплението на неприятеля, макаръ бавно и съпровождано отъ упорити боеве, е неизбѣжно още, и прѣдвидъ заплашителното движение на 3-та бригада, която е напрѣднала до самия водораздѣленъ гребенъ на Голякъ и, заедно съ настжпващата отъ Куршумлия германска дивизия, може да отсѣче пжтя на сръбското отстжпление. Съ задържането си прѣдъ нашия фронтъ, сърбитѣ облекчаватъ положението на отстжпващитѣ прѣдъ германския натискъ свои части. Намираща се между двѣтѣ отстжпващи сръбски колони, третата бригада застрашава послѣднитѣ, но едноврѣменно и тя е изложена на флангови нападения; за това бригадата остава на заетата позиция, южно отъ селата Каменица, Туричица и Василевецъ, до напрѣдване на 1-та и 2-та бригади, които стремително настжпватъ, съ денонощни боеве. Едноврѣменно съ поданетo на в. Маркони, 2-та бригада заема съ бой на 7 ноември в. 965 и височинитѣ юго-западно отъ селата Бревеникъ и Велика-брайна. Минутитѣ сж рѣшителни, сжд

боносни. Дивизията трѣбва часъ по-скоро да се спутне въ Косово-поле, дѣто неприятельтъ ще бжде довършенъ. Полковетѣ не знаятъ почивка вече отъ десетина деня насамъ. День и нощь тѣ се борятъ еднакво съ природнитѣ стихии и съ коравия неприятель. Нощемъ—на сибирски студъ, денемъ—подъ неприятелския огънь, тѣхната издържливость е невѣроятна, героична! И когато си спомнямъ за подвизитѣ на 9-та дивизия въ Голяцката планина, азъ благоговѣйно и съ възторжена душа казвамъ: Боже, колко е великъ българинътъ въ страданията и търпението си, но и какъвъ могжщъ и съ каква неотразима сила е, когато се вдигне на брань срѣщу коваренъ врагъ и противникъ!

На слѣдния день слѣдъ падането на Марконева-чука, първата бригада минава по плоската сѣдловина на планината и се приближава къмъ подножието на граничнитѣ върхове Лѣсица и Хайкобила. Настрани отъ седловината е селото Медевци—нѣколко пръснати кжщи по околнитѣ хълмове и низъ гората. Въ една отъ тѣхъ, срѣдъ двора на която гори още незагасналъ огънь, се трупатъ войници. Отбиваме конетѣ къмъ тѣхъ за малка почивка и да стоплимъ измръзналитѣ си тѣла. Въ двора снѣгътъ е до поясъ, а вжтрѣ въ кжщи не може да се влѣзе: тамъ лежи тежко раненъ въ корема сърбинъ, оставенъ отъ тѣхнитѣ санитари на сигурна смърть. Въ стаята миризмата е нетърпима — раната мирише, а сърбинътъ три дена останалъ безъ хлѣбъ, безъ вода. Дали му нашитѣ и хлѣбъ, и вода, наклали му огънь и чакатъ пристигането на санитари, да го почистятъ и привържатъ. Трогателно състрадание! И се пакъ ранениятъ ще загине, както гинатъ толкова други въ боеветѣ изъ планината... — Склоноветѣ на в. Лѣсица (1261 м.) сж обрасли съ стара, гжста букова гора, въ която лѣтѣ е рай, но днесъ горскитѣ усои сж ледени, страховити. Вървимъ съ конетѣ изъ гората; снѣгътъ е дълбокъ; нѣйдѣ

пжтьтъ е заледенъ. Полковникъ Ш-въ ми говори за маневренитѣ движения въ миналитѣ боеве, а коньтъ ми се плъзга и пада въ снѣга, съ него заедно и азъ, прѣзъ главата му. Отскочилъ бързо настрана, измъкналъ се отъ стремената му, азъ се прибирамъ и турямъ въ редъ, а полковникътъ, не сѣтилъ моето падане, продължава да говори, отминавайки напрѣдъ. Когато го настигамъ, той още продължително говорѣше за маневренитѣ движения въ миналитѣ боеве . . .

I-та бригада е водила тукъ упоритъ бой за овладяването на върховетѣ Лѣсица и Хайкобила. Късно вечерьта на 8 ноември тя заема сѣверо-източнитѣ склонове на двата върха и продължава настжпателния бой прѣзъ нощьта къмъ с. Балабанъ и височинитѣ сѣверо-западно отъ в. Лѣсица. Втората бригада напрѣдва и достига сжщата вечерь склона на в. 1150, при с. Нишавче и с. Крушевица, като завладява гребена южно отъ това село. Боеветѣ сж били кървопролитни, ожесточени. Нашитѣ полкове често съ ржкопашенъ бой сж измѣстяли неприятеля и заемали окупиранитѣ отъ него хълмове и височини. Въ тия боеве, освѣнъ 500 плѣнници, неприятельтъ оставя въ наши ржцѣ двѣ скорострѣлни полски орждия, 6 гаубици, 15 планински орждия, множество ракли, сандъци съ патрони, снаряди и други материяли. Сѐ по-вече и по-вече разгромътъ се увеличава и наближава своя край.

Подъ върха Лѣсица, който е на старата гранична линия между Турция и Сърбия (1108 м.), се издига бившиятъ турски карауленъ домъ, укрѣпенъ съ каменни зидове и дълбоки окопи. Недалечъ отъ него сж набодени по грамадна могила отъ прьсть, покрита днесъ съ снѣгъ, стотина дървени кръста. Могилата прибрала на вѣченъ покой 145 души сърби. А кой знае, може би, тукъ сж зровени десетки орждия, които неприятельтъ тъй майсторски умѣе

да укрива? Вече нѣколко такива измами разкрихме прѣзъ по-първитѣ боеве (задъ Морава). Около караулния домъ край буйни огньове, се тълпятъ хиляди плѣнници. Мнозина отъ тѣхъ искатъ да знаятъ каква е сждбата на Сърбия: падналъ ли е Паракинъ, Кюприя, Крагуевецъ? Тѣ не знаятъ, че Сърбия вече не сжществува, завзета и покорена до най-южнитѣ и западнитѣ й прѣдѣли. Тѣхъ ги лъгали, тѣхъ ги заблуждавали съ хиляди басни, съ хиляди небивалици . . .

На 9 ноември боеветѣ къмъ южнитѣ крайгранични върхове се разгарятъ още повече. Планината се огласява отъ непрѣкжснатъ пушеченъ и артилерийски (на планинскитѣ орждия) огънь, който често трае до късна нощь. Нашитѣ сж близо до послѣднитѣ сръбски позиции по Голякъ и напиратъ съ удвоена енергия и желание да свършатъ по-скоро съ упоритиятъ противникъ. И боятъ става по-жестокъ, по-кръвопролитенъ. Втората бригада срѣща голѣма съпротива, която трѣбва да сломи. Съ бой на ножъ тя заема височината 1350, западно отъ Столови-дагъ и се свързва отблизо съ напрѣдналата задъ в. Лѣсица първа бригада. Съ бой на ножъ, третата бригада сжщо отхвърля противника и заема позициитѣ му по гребена южно отъ Сѣверенъ-Количъ и Кечеколо. Още малко — и сърбитѣ почватъ отстжплението си на югъ, прѣзъ Кечеколо, къмъ Косово-поле, като оставятъ въ наши ржцѣ маса плѣнници, муниции, пушки и орждия. Откжснати отъ страшнитѣ върхове и безбройни хълмове, ридове и чуки на Голякъ, сърбитѣ нѣма дѣ да се спратъ: тѣ бѣгатъ къмъ Прищина и търсятъ опора въ другитѣ сръбски дивизии на Косово-поле. Уви! И тѣ сж сжщо разбити и унищожени и неприятельтъ още на другия день трѣбваше да разбере безизходното си положение и да напусне Прищина, слѣдъ кратъкъ бой по височинитѣ сѣверно и източно отъ града.

На 10 ноември, слѣдъ обѣдъ, 2-ри коненъ полкъ влиза въ Прищина. Вечерьта влизатъ и други части отъ 9-та дивизия, както и слѣзлата прѣзъ планината 101-ва германска дивизия.

Сѫщиятъ день, слѣдъ обѣдъ, тръгва за Прищина щабътъ на 9-та дивизия. Съобщенията между бригадитѣ и щаба сѫ неимовѣрно трудни. Коннитѣ ординарци се блъскатъ изъ планината по цѣлъ день, за да отнесатъ заповѣди или направятъ донесения. Падането на Прищина научаваме отъ идящи изъ града селени. Пратениятъ отъ Кечеколо разѣвдъ донася потвърждение за влизането на нашитѣ въ града. Колкото и да бърза щабътъ, ужасниятъ пѫть изъ снѣжната планина забавя пѫтуването му. Отъ Прапащица до Кечеколо пѫтьтъ върви по изринати урви и долища, наводнени, или навѣяни съ дълбокъ снѣгъ. Хилядитѣ коля и коне, които минаватъ по пѫтя, сѫ размачкали снѣгъ, каль и ледъ въ една безформенна маса, въ която мѫчно се стѫпва и гази. По обѣдъ, когато слънцето пече по-силно, размекналитѣ калове правятъ пѫтя още по-непроходимъ: колата затъватъ до главини, а конетѣ и хората трѣбва да забикалятъ по снѣжнитѣ синори на гората, затъвайки често до гърди изъ снѣжнитѣ прѣспи. Привечерь, студениятъ тънъкъ вѣтъръ става сѐ по-остъръ и по-леденъ, сѣкашъ рѣже порѫцѣтѣ, нозѣтѣ, по лицето.

Късно на 10 ноември щабътъ стига въ албанското село Кечеколо. На самия пѫть, въ подножието на високъ хълмъ, е голѣмата двуетажна кѫща на ходжата отъ селото. Послѣдното е пръснато, като всички села тукъ, по далечни върхове, изъ гората, населено съ албанци — здрави, едри и красиви планинци. Ходжата говори малко сръбски — научили го сръбскитѣ полицаи на тѣхния езикъ, защото станалъ сърбинъ! Щабътъ на дивизията остава да нощува

въ кѫщата на ходжата. На широкото огнище вкѫщи гори буенъ огънь, а навънъ нощьта е ледено-мразовита, при ясно, безоблачно небе, посипано съ милиарди измръзнали, треперливи звѣзди. Лунната свѣтлина, отражавана по снѣжнитѣ конусообразни върхове, прави нощьта ясна, като день. Прѣдъ лицето на тия снѣжни върхове, които се редятъ и криятъ, като разкѫсанъ вѣнецъ, едни до други, едни задъ други, зимната нощь, ясна и звѣздна, смирява душата съ своята красота, съ своето величие, ненадминати отъ кървавия призракъ на боя . . .

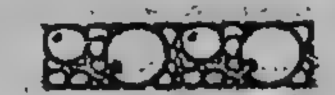
Сутриньта на 11 ноември щабътъ на дивизията е на пѫть за Прищина. Още сме въ ледената пазва на Празищица, която спуща много разклонения и хълмове къмъ Косово-поле. По доловетѣ на тия хълмове наваляме бързо къмъ полето. Малки планински потоци, замръзнали и сковани на ледъ, прѣсичатъ на често пѫтя ни, по който ходенето става трудно, дори опасно. Конетѣ не могатъ да направятъ нито крачка напрѣдъ, безъ да се подхлъзнатъ и паднатъ. На всѣки двадесеть—тридесеть крачки лежатъ по пѫтя или край него труповетѣ на умрѣли коне и волове. Дивитѣ усои на планината почнаха наново да ни напомнятъ за злия демонъ на войната. . . Спускаме се отъ високъ хълмъ надолу къмъ с. Гращица, по новонаправена отъ войскитѣ варианта. Отъ хълма гледаме съ захласъ на омайната картина: на югъ се разтилатъ низки планински склонове, по-нататъкъ се носятъ пепеляви мъгли надъ Косово-поле, срѣдъ което се издига градътъ Прищина, а вдѣсно и влѣво снѣжни планински гребени се снишаватъ бавно, постепенно и достигатъ полскитѣ равнини.

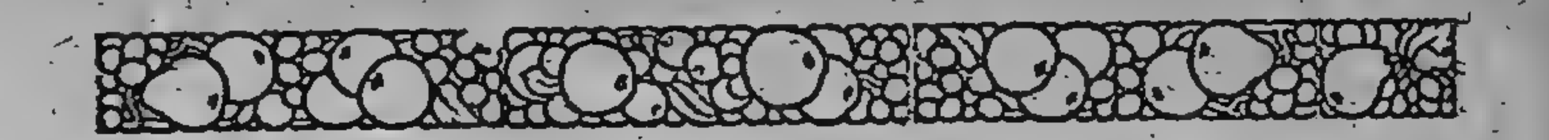
Селото Гращица е въ открита долина, въ която лютъ, студенъ вѣтъръ духа. Безъ да спираме, отминаваме къмъ село Маковце,—долу въ низината, почиваме тукъ и слѣдъ малко пакъ забързваме къмъ Прищина, която отвчера,

подъ ударитѣ на желѣзнитѣ полкове, е въ ржцѣтѣ на 9-та дивизия.

Какви титанически усилия, какъвъ напънъ на сили, каква умора на войскитѣ отъ дивизията, които отъ десеть деня, безспирно, безъ почивка, се носѣха отъ хълмъ на хълмъ, отъ върхъ на върхъ, прѣзъ снѣжни вѣялици, прѣспи, урви, долове, до сломяване на врага!

Сѣкашъ, нѣкаква легенда бѣ тоя невѣроятенъ подвигъ на 9-та дивизия!

XIV.

Прищина, 18 ноември 1915 г.

Що је света на четире стране,
Нико нема, што Србин имаде.
Србин има славне Немањиче,
Кнез Лазара и Косово тужно.
Сръбска пѣсень.

Тжжно Косово-поле!

Дълги години пѣха сърбитѣ пѣсни за своята гибель, за изобилно пролѣтата кръвь на Косово поле. Тукъ, на това лобно мѣсто, прѣди вѣкове, се тури край на сръбскитѣ завоевателни стремежи въ Македония. Ламтежътъ къмъ величие, който и до сега ги не напуща, е тикалъ сърбитѣ къмъ завоевания и коварства, които, като не можаха да имъ обезпечатъ за дълго врѣме заграбенитѣ отъ Македония и България земи, не малко съдѣйствуваха за разслабване на Балканския полуостровъ и завоеването му отъ нашествуващитѣ турци. Слѣдъ турскитѣ завоевания въ България, естествено идѣше редъ на Сърбия. Войскитѣ на князъ Лазара не издържаха ударитѣ на султанъ Мурада и тукъ, на „тжжното Косово-поле“, увисна на конецъ бждещето на Сърбия и на цѣлия Балкански полуостровъ. И много по-късно слѣдъ това сърбитѣ неведнажъ съ коварното си държание крѣпиха новитѣ господари на полуострова, затвърдявайки по този начинъ и своето робство, и робството на другитѣ християнски народи. Завистъ, вражда и взаимни ежби погубиха, прѣди вѣкове, сърби, гърци, българи; сжщитѣ чувства, сжщитѣ побуждения доведоха до

коварната изневѣра въ 1913 год., логическото послѣдствие на която е новия разгромъ на Сърбия днесъ, на сѫщото лобно Косово-поле . . . .

Съ съдѣйствието на България, сърбитѣ и гърцитѣ получиха прѣзъ 1912 г. дълго мечтани свои земи; ала тѣ не можаха да се помирятъ съ израстването на една голѣма, силна България и подготвиха междусъюзнишката война. Върху гроба на България сърбитѣ възмечтаха да изградятъ величието на Сърбия. Тѣ „осветиха" Косово-поле прѣзъ 1013 г., но едновремено съ това замислиха да заробятъ наново Македония и забиятъ ножа въ гърба на брата си. Безумци! тѣ не разбраха, че *поробена Македония* ще развѣнчае славата на „новоосветеното" Косово-поле. . .

Така дойде разгромътъ.

Едновременно съ разбиването имъ прѣдъ нашия фронтъ, сърбитѣ сѫ отхвърлени и откъмъ Гиляне и Качаникъ, дѣто многократно се опитвали да пробиятъ нашитѣ редове. Притиснати отъ сѣверъ, югъ и изтокъ, тѣ не сѫ въ състояние да дадатъ повече никакъвъ сериозенъ бой. Всичкитѣ имъ усилия сѫ насочени къмъ едно: да спасятъ сетнитѣ останки на армията си чрѣзъ бѣгство, прѣзъ дивитѣ албански планини, къмъ Шкодра и Дурацо. Мечтаното отъ тѣхъ Адриатическо море ги чака, но не вече като господари, а — като жалки бѣгълци, останки отъ една разбита и сломена сгань . . .

Вториятъ коненъ полкъ прѣслѣдва отстѫпващитѣ ближни колони отвъдъ рѣката Ситница; първата бригада заема селата Липляна и Єкуланово, а втората настѫпва прѣзъ Ситница къмъ върха Голешъ (1058 м.). Неприятельтъ трѣбва да се прѣслѣдва непрѣкѫснато, бързо, безъ да му се даде врѣме и възможность да се прѣустрои и организира за нова съпротива. Прѣслѣдването става по трудно проходими планински вериги и хълмове, слизащи

отъ Дреница, Голешъ, Църнолева и Шаръ-планина. На 14 ноември сърбитѣ напускатъ всички заети стратегически пунктове и бѣгатъ по пѫтищата за Ипекъ, Дяково и Призренъ, къмъ Черна-гора и Албания. Първата и втората бригади изпращатъ силни отряди къмъ Черногорската граница, безъ да срѣщнатъ нѣкакви неприятелски части. Бѣгството е паническо, главоломно. Въ Призренъ третата дивизия е плѣнила 20,000 плѣнници съ 50 орѫдия, много орѫжия и муниции. 5-та и 8-та дивизии тоже притискатъ сърбитѣ прѣзъ Струга и Дебъръ къмъ Елбасанъ, гоняйки разгромения противникъ къмъ южнитѣ албански планини, отнемайки му, чрѣзъ ариергардни боеве, всички муниции, артилерия, обози. Цѣло Косово-поле и Призренско сѫ осѣяни съ изоставени и разхвърлени орѫдия, ракли, автомобили, пушки, коля. Войската на краль Петра вече не сѫществува. Косово-поле става наново гробница на Сърбия, както прѣди вѣкове, когато несговорчивостьта на сръбскитѣ князе докара нейната гибель. Тукъ се довършва края на безумната борба, въ която късогледи политици ангажираха сръбския народъ и погубиха държавата му.

Едноврѣменно съ остатъцитѣ отъ сръбската армия, бѣга и голѣма часть отъ гражданското население на Сърбия, напуснало роднитѣ си прѣдѣли отъ фанатизмъ, по принуждение или отъ страхъ. Това бѣгство е по-трагично отъ онова на войската. Албанскитѣ планини сѫ диви, непроходими, покрити съ снѣгъ, безъ пѫтища, заледени. Мѫже, жени, дѣца гинатъ изъ планинитѣ, отъ студъ, отъ умора, отъ изтощение, отъ гладъ. А зимата е тъй люта, както рѣдко друга година. Сѫдбата злѣ отмъщава. Единъ народъ, който поиска да бѫде самъ господарь на Балканитѣ; поетитѣ на който пѣха:

> Не може истодобно блистати врх Балкана
> И круна Симеуна, и скиптар цар Душана;

който, вмѣсто братска слога, подклаждаше вражди и умрази,

вдигаше заканително ржка къмъ цѣлъ свѣтъ, — днесъ е сваленъ въ дъното на пропастьта, обрѣченъ на безподобни изпитания, на гибель... Дългогодишното робство не можа да възпита у тоя народъ и неговитѣ водачи високи добродѣтели, възвишени чувства, които водятъ къмъ солидарность и сговоръ. Уви, тая солидарность на народитѣ изглежда днесъ по-далечна, по-невъзможна, отъ всѣки другъ пжть!

Тжжно Косово-поле! Символъ на разгромъ и страдание!

Тукъ, прѣди вѣкове (1389 г.) се разигра кървавата драма на князъ Лазара. Днесъ кралъ Петръ изпитва сжщата участь—Сърбия загива подъ ударитѣ на противници, *които сама прѣдизвика и доведе на Косово-поле.* Историята жестоко се повтаря. Ще минатъ години, и сърбитѣ ще зажнвѣятъ съ нови тжжни спомени за Косово-поле, което, вмѣсто възкресение, доведе разпятие на сръбския народъ . . .

Съ отстжплението на сърбитѣ отъ Прищина и Призренъ къмъ Ипекъ, Дяково, Шкодра и Елбасанъ, войната съ сърбитѣ се свършва. Щабътъ на I-ва армия съ заповѣдь отъ 17 ноември прѣкратява тѣхното по-нататъшно прѣслѣдване. На войницитѣ се дава почивка. Щабътъ на дивизията остава въ Прищина, очаквайки войскитѣ на генералъ Кьовесъ, идещи отъ Митровица и Вучитрънъ.

Косово-поле е въ наши ржцѣ. Плодородна равнина, богато напоявана, оградена отъ всички страни съ високи планински бърда, полето е дълго 35—40 клм., широко 15—20 клм. Главниятъ градъ въ Косово-поле е Прищина. На сѣверо-западъ отъ него сж градоветѣ Вучитрънъ, Митровица, Нови-пазарь, Сѣница; на западъ отъ Прищина, прѣзъ планинитѣ Дреница и Девичъ, е гр. Ипекъ, а на югъ се издигатъ величаво Шаръ-планина и Църна-гора, раздѣлени чрѣзъ знаменития Качаникски проломъ.

Отвъдъ Църнолева и Шаръ-планина е гр. Призренъ. Близкитѣ и далечни планини около Косово-поле даватъ особена прѣлесть на цѣлия край, който и зимѣ е сѐ тъй хубавъ, както и лѣтѣ.

Околноститѣ па Прищина днесъ сж обърнати на военен станъ. Нашитѣ полкове заематъ селата въ подножието на Дреница, Голешъ и Църнолева, до Феризовичъ. Полето отъ Прищина до тия села е глъхнало, занѣмяло, подъ свирепия ударъ на войната. Пжтищата сж пусти, но въ далечнитѣ планински вериги сѐ още се чуватъ пушечни изстрѣли: озлобенитѣ албанци отмъщаватъ на завръщащитѣ се сръбски бѣжанци. Ония, които се изкубнали отъ леденитѣ пригрждки на планината и търсятъ спасение въ завръщането по домоветѣ си, ставатъ непрѣдвидено жертва на албанската отплата за сръбскитѣ кланета тукъ прѣзъ 1913 год. Видътъ на спаснитѣ отъ тия прѣслѣдвания е окаянъ. Между тѣхъ сж и много сръбски войници, които, оплашени отъ безумното скитничество изъ планината, слизатъ въ полето, сломени, убити, обезумѣли. Гладували цѣли седмици, тѣ се нахвърлятъ съ стръвь надъ лешоветѣ по полето, ржфани едновременно отъ изгладнели псета и обезумели хора... Гледката е покъртителна. По пжтя за Липляна и Щимля стотина трупа на коне и добитъкъ събиратъ цѣли тълпи отъ жени, дѣца и сръбски войници . . .

Тжжно Косово-поле!

По заповѣдь на щаба, трѣбва да се приберать всички захвърлени и разсѣяни по пжтя муниции, орждия, пушки. А тѣ сж цѣли грамади. Двѣ далекобойни орждия и грамада артилерийски снаряди сж изоставени при гара Прищина. На самото Косово-поле кръвопролитенъ бой не стана; но на него се отпечата съ ужасяюща изразителность цѣлата сила на страшния ударъ, нанесенъ надъ сръбската армия,

въ старитѣ прѣдѣли на Сърбия, на Овче-поле, при Скопие и въ останала Македония.

Прищина е населенъ съ турци, албанци и има само нѣколко кѫщи новопрѣселени сърби. Градътъ е старъ, съ криви, кални улици, грохнали кѫщи, съ 14 джамии, покрити чаршии и лѣнивъ, източенъ животъ. Едничкото по-хубаво здание е конака, заетъ сега отъ щаба на 101-ва германска дивизия. Всичко въ града носи отпечатъкъ на нѣщо овѣхтяло, безжизнено, напомняще бита на срѣдневѣковнитѣ турски градове, макаръ и въ тъй близко съсѣдство съ културна Европа. Освѣнъ старата джамия на султанъ Мурада, останала още отъ негово врѣме, нищо забѣлѣжително нѣма въ града. Недалечъ отъ Прищина, на 7—8 километра сѣверо-западно отъ града, се намира гробътъ на Мурада — султанъ Мурадъ-тюрбеси — измамнически убитъ отъ Милошъ Обиличъ, въ надвечерието на знаменития бой на Косово-поле. Посѣтихме, начело съ генералъ Н-ва, тоя паметенъ гробъ, за да платимъ данъ къмъ славата на миналитѣ вѣкове. Тюрбето е издигнато отъ султанъ Меджидъ въ 1838 г., а прѣзъ 1910 г., прѣзъ врѣме на хуриета, султанъ Мехмедъ посѣтилъ Прищина и се поклонилъ прѣдъ паметьта на великия Мурадъ. Въ тюрбето, пазено грижливо отъ турцитѣ, има старинни корани, рѫкописни, ошарени съ злато и цвѣтни краски, които говорятъ за една минала слава, залѣзла и погребена отъ новитѣ сили на новия свѣтъ. Тюрбето е било по-рано дъсчена сграда; сега е хубавъ мавзолей, солидно построенъ, съ скѫпи завѣси, килими, полюлеи и покривки надъ саркофага. Върху послѣднитѣ сѫ ушити съ злато стихове отъ корана. Въ двора на мавзолея има други гробници и паметници, издигнати въ честь на разни турски паши и военачалници въ Косовския край. По-близо до града е издигнатъ другъ мавзолей, нарѣченъ Гази-Местанъ, въ паметь на

нѣкакъвъ султанъ-Мурадовъ санджактаръ и байрактаръ. Господството на турцитѣ въ тоя край е било дълготрайно. То е оставило дълбоки слѣди и бѣлѣзи и до днесъ.

Прищина би станалъ хубавъ и красивъ градъ, ако се създаде животъ въ него. На пѫть отъ Скопие за Митровица и Нови-пазаръ, той е игралъ извѣстна роль въ миналото. Сега е търговски центъръ и стоварище само за Косово-поле. Населението е земледѣлско и дребно-еснафско. Въ околноститѣ на града има хубави лозя и градини. Едно интензивно земледѣлие въ Косовския край би създало добъръ поминъкъ на населението и голѣмъ изворъ на богатство. Сега, освѣнъ нѣколко бейове и едри земевладѣлци, населението е срѣдно-заможно, дори бѣдно.

Прѣзъ града Прищина минава малка рѣка съ хубаво име—Прищевка. Тя дѣли града на двѣ половини и служи днесъ за разграничителна чърта между германския и българския гарнизони, квартируващи тукъ. Всички дюгени въ града сѫ затворени. Прѣзъ прозореца на кафене „Централъ" заничатъ конски глави... Покритата чаршия е обърната сѫщо на голѣма конюшня. Буйни огньове между редицата дюгени топлятъ събралитѣ се измръзнали войници.

Тукъ, въ Прищина и околноститѣ ѝ, сѫ били събрани нѣколко сръбски дивизии, между които Вардарската и Косовската. На тѣхъ е разчиталъ краль Петъръ, който, до послѣдния день, е билъ тукъ, съ щаба си, за отбраната на града. Кральтъ е трѣбвало бързо да напусне Косово-поле, за да се заскита самотенъ бѣглецъ, безъ армия и държава, изъ снѣжнитѣ албански планини...

VX.

Скопие, 29 ноември 1915 г.

Войната съ Сърбия е свършена. За по-малко отъ два мѣсеца, държавата, която се бѣ сговорила съ коварни и алчни съсѣди да ни унищожи и ограби, е погубена, уничтожена. Трѣбва да минете надлъжъ и ширъ прѣзъ бившата държава Сърбия, за да почувствовате всичкия ужасъ на нейния разгромъ, да видите печалната участь на единъ сломенъ, съкрушенъ и наказанъ народъ. Сръбската сила и величие, съ които заслѣпени хора изпълниха свѣта, сж били призракъ, който изчезна вжтрѣ въ петдесеть дни. Сърбия загина съ стопяването на нейната армия и днесъ остава само като тжженъ споменъ отъ една скръбна епопея . . .

Кракътъ на българския войникъ трѣбвало наново да стжпи на напоенитѣ съ изобилни кърви македонски полета, за да се свърше единъ споръ за господаруване на Балканитѣ. Ние растѣхме и живѣхме съ мечти и копнежи за Македония. Но когато поискаха да затриятъ златнитѣ ни сънища, трѣбваше цѣлъ народъ да се отбранява и защищава бащиното наслѣдство. . . Охридъ, Вардаръ, Шаръ-планина — това бѣха символи на цѣлъ животъ въ миналото, на цѣло бждеще. Кой би могълъ да се отрѣче отъ тѣхъ? Великитѣ образи на Климента, на Симеона, на могжщия Самуила, на Асѣня; вѣковнитѣ теглила и бѣдствия национални, смѣсени съ споменитѣ за славата на миналото — всичко това бѣха двигателни сили за дълготрайна борба, увѣнчана, най-сетнѣ, съ обединението на българското племе.

Днесъ ние сме господари на българска Македония, която, слѣдъ толкова прѣвратности на сждбата, се поврѫща въ етническитѣ граници на България. Бродейки изъ южнитѣ и западни македонски покрайнини, срѣдъ незатихналия още вихъръ на войната, азъ изпитвамъ възторга на народа, който празднува освобождението си, побѣдитѣ си надъ коваренъ и завистливъ врагъ.

Ала въ южнитѣ прѣдѣли на Македония се трупа новъ неприятель. Велика Франция, страната на революциитѣ и възвѣстителката на човѣшкитѣ права, праща своитѣ синове да върнатъ робството на Македония, слѣдъ нейното възкресение . . . Ще идемъ на югъ да се бранимъ отъ новия неприятель!

Събранитѣ въ Прищина наши и германски войски трѣбва да заминатъ за южнитѣ граници на Македония. Първата бригада отива въ Скопие, слѣдъ нея ще идатъ и другитѣ двѣ. Щабътъ тръгва съ полковетѣ и ще мине прѣзъ дивно хубавитѣ подножия на Шаръ и Църна-гора, за да се промъкне прѣзъ тѣснинитѣ на Качаникската клисура, по течението на рѣка Лепенецъ, която, при влизането си въ Скопското поле, бърза да влѣе воднтѣ си въ Вардаръ. Колко грьмовити имена, колко славни спомени, които оживѣватъ прѣдъ очитѣ ни сѣнкитѣ на миналото, отдѣлено отъ насъ съ верига страдания, залитания, падания, но и съ грьмоносни побѣди надъ вразитѣ!

Пжтьтъ отъ Прищина до Липляна се изкачва по едно слабо възвишение, съ всички слѣди на сръбския разгромъ. Гледката на желѣзнопжтната гара е поразителна. Всички околни сгради сж опожарени; по линията сж пръснати безброй вагони, разрушени отъ експлозията на снарядитѣ въ тѣхъ. Отъ вагонитѣ сж останали само платформитѣ и желѣзната конструкция, съ най-странни извивки и огъвания подъ огъня на ужаснитѣ взривове. По цѣлото платно на

линията сѫ разхвърлени всевъзможни снаряжения и маса неексплодирали артилерийски снаряди. Сѫщитѣ разрушения, сѫщитѣ слѣди на бѣгство срѣщаме по цѣлия пѫть до Феризовичъ. Гарата тукъ е пълна съ войници отъ 3-та дивизия, които като соколи летѣли по петитѣ на отстѫпилия къмъ Призренъ неприятель. На западъ отъ Феризовичъ се издига планинскиятъ хребетъ на Църнолева, а на югъ — грамадниятъ масивъ на Шаръ.

Шаръ-планина! Самото име е цѣла история. Още отдалечъ, когато пѫтувате отъ Косово-поле, на югъ, Шаръ ви спира погледа съ своя снѣженъ върхъ Люботрънъ (2510 м.), по плещитѣ на който бѣли прѣспи отражаватъ лѫчитѣ на залязващето слънце. Източнитѣ склонове на Шаръ сѫ стръмни, голи, скалисти, съ безбройни оврази и прѣслопи, покрити днесъ съ дълбокъ снѣгъ. Зѫберитѣ на Люботрънъ страховито се надигатъ къмъ висинето и често се закриватъ отъ бѣгащи надъ планината облаци. Ту потъне Шаръ въ дебела сѣнка, свитъ и прибранъ въ своето нѣмо, безмълвно величие; ту засияе, залянъ отъ слънчеви зари, и радостно шъпне за славата на миналото, за страшнитѣ походи на българскитѣ витязи и царе . . . Западнитѣ склонове на Шаръ сѫ полегати, залѣсени и, бавно слизайки къмъ Призренското поле, тѣхнитѣ очъртания се губятъ въ далечината на хоризонта. Въ подножието на Люботрънъ е малкиятъ градецъ Качаникъ, при който рѣка Неродимка се влива въ Лепенецъ; съединенитѣ двѣ рѣки текатъ прѣзъ Качаникската клисура бързо, лудо, до вливането на водитѣ имъ въ Вардаръ. Населението въ селищата по Шаръ и Църна-гора, както и по протежението на цѣлата Качаникска клисура, е арнаутско, познато съ своя немиренъ характеръ, планинска волность и неподатливость на никакъвъ политически режимъ. Качаникската клисура е една отъ рѣдкитѣ по своята дива хубость. Отъ

двѣтѣ ѝ страни стръмно и отвѣсно се издигатъ ридоветѣ на Шаръ и Църна-гора, въ пазвитѣ и по гребенитѣ на които сѫ пръснати много албански села. Качаникската клисура е дълга 30 километра. Южно отъ Шаръ и западно отъ Скопие се простира Тетовското поле, дѣто сѫ изворитѣ на рѣка Вардаръ; рѣката се промъква прѣзъ тѣснинитѣ между Шаръ и Суха-гора, за да влѣзе въ Скопското-поле, буйна и бързотечна, вслѣдствие голѣмия увѣсъ на нейното легло.

По цѣлото протежение на пѫтя ни къмъ югъ застигаме маса бѣжанци, по-вечето жени и дѣца. Изплашени отъ това, което става около тѣхъ, дѣцата сѫ мълчаливи, стреснати, притискатъ се плахо о майчини скути, а риданията на майкитѣ сѫ безспирни, отчаяни. Тѣ просятъ и молятъ да бѫдатъ отнесени съ открититѣ вагони на трена, за да не загинатъ на студа въ тия ледени дни подъ Шаръ. . .

Когато излизаме отъ Качаникския проломъ и навлизаме въ полето, съ нетърпение очакваме да зриемъ мътнитѣ води на Вардаръ. А той е още на югъ. Цѣлиятъ сѣверенъ край на Скопското поле, отъ Качаникската клисура до самия градъ Скопие, е осѣянъ съ китни села, градини, чифлици, кьошкове, които говорятъ за хубоститѣ на тоя край лѣтѣ, въ южнитѣ склонове на Църна-гора. Недалечъ отъ политѣ на Църна-гора се очъртаватъ обширнитѣ квартали на Скопие, срѣдъ полето, прѣзъ което се вие рѣка Вардаръ.

Вардаръ и Скопие — двѣ скѫпи имена. Съ особено вълнение навлизаме въ града, по права и дълга улица, съ хубави и голѣми здания отъ двѣтѣ ѝ страни. Ето и голѣмиятъ каменнъ мостъ надъ Вардаръ, който минава прѣзъ града. Водитѣ му текатъ шумно и гръмливо подъ насъ, бихъ казалъ — стихийно, защото той днесъ е пълноводенъ и немиренъ въ своѐто легло. А менѣ се струва, че Вардаръ

сега шуми и лудува по-вече, отколкото всѣки другъ пжть. Днесъ и той празднува, шири се волно и играе съ своитѣ буйни води. Колко кърви сж ги багрили тѣхъ, за какви спомени ни говорятъ тѣ!...

По своето мѣстоположение, Скопие е врата на западна Македония, откъмъ сѣверъ. Владѣтельтъ на Скопие скоро би загледалъ ревниво къмъ останала западна Македония. Но и владѣтельтъ на западна Мекедония би сталалъ принуденъ господарь на Скопие. Естественитѣ сѣверо-западни граници на Македония сж Шаръ-планина и Църна-гора (Кара-дагъ). Колко коварни сж били намѣренията на сърбитѣ, въ близкото и далечно минало, когато сж се стремили да слѣзятъ отъ Качаникския проходъ на югъ, да владѣятъ Скопие и, съ това, да заплашатъ цѣла юго-западна Македония! — Отъ Скопие излизатъ много пжтища, отъ които сѣвернитѣ водятъ за Косово, за Нишъ и София (прѣзъ Куманово), а южнитѣ — за Солунъ и Сѣресъ. Въ военно-стратегическо отношение градътъ е игралъ първенствуваща роль въ миналитѣ вѣкове, а и сега неговото значение за нашитѣ владѣния въ западна Македония не е намалѣло. Скопие бѣ срѣдище на сръбската пропаганда, а такъвъ бѣ и за нашитѣ национални борби. Слѣдъ Солунъ и Битоля, Скопие дава тонъ на живота въ Македония. Това добрѣ сж разбирали сърбитѣ. И тѣ сторили всичко прѣзъ тригодишното си господаруване въ Скопие, за да затриятъ всѣки споменъ отъ българщина и българско име въ града и цѣлия Вардарски край. Отъ Скопие сърбитѣ направили духовенъ и книжовенъ центъръ на завладѣна Македония. Вѣстници, театри, църква, проповѣди — всичко е било въ услуга на сръбската пропаганда и национална идея. Браниславъ Нушичъ е билъ книжовенъ началникъ на сръбскитѣ пропагандатори тукъ, слѣдъ като не особено щастливо администририлъ битолския край. Трѣбва да признаемъ:

сърбитѣ успѣли да разгонятъ и задушатъ българския елементъ въ Скопие. Своя окраска тѣ не могли да дадатъ на града; но тѣхната власть е била усѣтена, почувствована.

Днесъ Скопие се връща пакъ на освободена Македония. И само нѣколко деня сж били потрѣбни, за да се избърше всичко изкуствено и насилнически привито на града.

Скопие е най-красивия македонски градъ. Рѣка Вардаръ бълботи день и нощь презъ шумния градъ, застроенъ по двата брѣга на рѣката. Два голѣми и красиви моста (камененъ и желѣзенъ) съединяватъ двѣтѣ половини на града, по-голѣмата отъ които е на лѣвия брѣгъ на Вардаръ. На западната страна на Скопие красиво се издига старата твърдиня — Акрополъ, съ древни укрѣпления, господствуващи надъ града. Хубави здания красятъ двѣтѣ крайбрѣжни улици, по течението на Вардаръ—найхубавитѣ и широки улици на града. Южно отъ Скопие се издига красивата терасовидна планина Водно, която е начало на голѣмата планинска верига Бабуна, спускаща се далеко на югъ къмъ Прилѣпъ. На сѣверъ отъ Скопие, въ политѣ на Църна-гора, се растила красива котловина, съ великолѣпни гори и градини; по високитѣ хълмове надъ котловината сж пръснати много мънастири и стари укрѣпления; послѣднитѣ владѣятъ пжтищата за Качаникската клисура и за Куманово—Нишъ. Населението въ Скопие (около 35,000 души) е българско и турско; съ главенъ поминъкъ земледѣлие и занаяти. Послѣднитѣ сж добрѣ запазени, поради слабото развитие на по-едрата промишленость и добрия пазаръ на занаятчийскитѣ издѣлия. Скопие е билъ и си остава главенъ търговски центъръ на западна Македония. Стариятъ градски безистенъ свидѣтелствува за интензивния търговски животъ на миналото. Отъ римскитѣ врѣмена малко паметници сж останали въ Скопие. Древниятъ градъ Scupi, основанъ отъ Юстиниана, е билъ по-

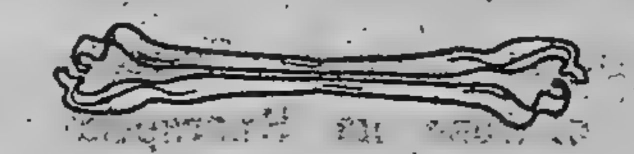
нагорѣ, по Вардара. Въ днешния градъ старинитѣ сѫ отъ турски произходъ — нѣколко солидни джамии, бани и прочутия Куршумли-ханъ, който, обърнатъ на скопска Бастилия, е взелъ живота на много български родолюбци и революционери.

Славяно-българската епоха на Скопие започва отъ VIII вѣкъ. Скопие е влизалъ въ границитѣ на българската държава още отъ врѣмето на царь Бориса, дори до края на XIII вѣкъ. Въ врѣмето на Самуила, Скопие билъ столица на Западното българско царство, а Романъ, синъ на царь Петра — военоначалникъ на Скопие. Прѣзъ врѣмето иа Калояна и прѣзъ славната епоха на Асѣновци, градътъ Скопие е билъ пакъ включенъ въ границитѣ на българската държава, съ всичкото значение, което ималъ прѣзъ миналитѣ врѣмена. Враждитѣ на полуострова сѫ били главно между българи и гърци. Тѣ сѫ си успорвали господството и владѣнията. Сърбия, която въ врѣмето на славния Симеонъ и великия Самуилъ влизала въ състава на Българската държава, до XIII вѣкъ никога не е владѣла въ южнитѣ и западни македонски покрайнини. По-късно, прѣзъ врѣмето на българския упадъкъ и въ надвечерието на турското нашествие въ Европа, сърбитѣ сѫ владѣли около 70 години въ Македония. На това тѣхно господство скоро тури край Косовскиятъ бой (въ 1389 г.), слѣдъ който цѣла Македония и Сърбия подпадатъ подъ турско робство. Ала българскиятъ духъ въ Македония не е билъ затритъ отъ вѣковното иго. Отъ срѣдата на XVIII вѣкъ се започва българското възраждане, и отъ тогава и до наши дни Македония, съ всички свои селища и градове, е вземала участие въ всички политически и национали български движения, до освободителната война прѣзъ 1912 г. Коварната изневѣра на Сърбия прѣзъ лѣтото на 1913 год.

се опита да наложи повторно робски вериги на Македония. И загорѣха нови вражди между два едноплеменни народа. Унижена и ограбена, България искаше възмездие за извършената надъ нея историческа неправда. И като не ѝ го даде никой, тя сама го взе . . .

Следъ кръвопролитни боеве, Македония днесъ е наша: Прилѣпъ, Битоля, Велесъ, Шипъ, Охридъ, Струга, Ресенъ, Дебъръ, Дойранъ, Гевгели — цѣла Македония е въ български ржцѣ. Неприятельтъ е изгоненъ.

Полковетѣ отъ 9-та дивизия напускатъ Скопие и отминаватъ къмъ южнитѣ прѣдѣли на Македония. България ще бди надъ тѣхъ и отъ стоманенитѣ гърди на своитѣ храбри синове ще изкове несъкрушима стѣна срѣшу стари и нови врагове. . . .

СЪДЪРЖАНИЕ.

-30